

‘DEUTSCHE NICHT ERWÜNSCHT’?

Het debat over Duitse toeristen in Nederland,
1945-1956

Bas Nordkamp

Master Thesis Tourism and Culture, Radboud University

Supervisor 1: Jan Hein Furnée

Supervisor 2: Remco Ensel

15-06-2019

Afbeelding 1 (voorblad):

Persoon bekijkt een “Deutsche nicht erwünscht”-pamflet dat geplaatst is op de deur van een hotel in Amsterdam. Foto door Ben van Meerendonk, gepubliceerd op 3 mei 1954.

Bron: Internationaal Instituut voor Sociale Geschiedenis (IISG), Amsterdam. *NIBG (Perscollectie)*. Plaatsingsnr. BG B19/534, “2 fotos van bordje op hotel aan de vooravond van Dodenherdenking. Tekst 'Deutsche nicht erwünscht'.”

<https://hdl.handle.net/10622/239B62DC-E181-4FF3-90CD-C4FDB415AB66>.

Radboud Universiteit

Samenvatting

Na de Tweede Wereldoorlog zag Nederland zichzelf genoodzaakt om – ondanks de verse herinneringen aan de Bezetting en de hardgrondige Duitslandhaat – samen te werken met haar Oosterbuur. Waar het normaliseren van de diplomatieke en economische relaties tussen Nederland en (West-)Duitsland uitvoerig bestudeerd is door verschillende historici, is een uitgebreid onderzoek naar de naoorlogse toeristische verbanden nog achterwege gebleven.

In deze scriptie onderzoek ik welke betekenissen en waardeoordelen door Nederlandse bevolkingsgroepen, media, politici en stakeholders uit de toeristenindustrie toegekend werden aan de komst van Duitse toeristen naar Nederland tussen 1945 en 1956. Het West-Duits toerisme heeft zich in deze betrekkelijk korte periode ontwikkeld van een onbespreekbaar onderwerp tot een vanzelfsprekendheid van de grootste groep buitenlandse toeristen. Hoewel met verloop van de tijd sprake was van een algemene normalisatie van de banden, maakte elke actor en organisatie, afhankelijk van haar eigen belangen ten aanzien van dit vraagstuk, een afweging in hoe zij om wilde gaan met Duitse toeristen. Ook indien zij positief stonden tegenover de komst van Duitse toeristen betekende dit niet dat ongemak jegens Duitsers of negatieve sentimenten verdwenen waren. Eerder dan dat was de periode 1945-1956 een periode waarin constant een pragmatische afweging werd gemaakt tussen sentimenten en mogelijk wraakgevoelens enerzijds en de opbrengsten en het verbeteren van de Nederlands-Duitse relatie anderzijds.

Inhoudsopgave

Inleiding	6
Hoofdstuk 1 Status quaestionis en methodologie	10
1.1 Status quaestionis: Nederlands-Duitse betrekkingen, 1945-1956	10
1.2 Status quaestionis: kernthema's uit <i>Tourism Studies</i>	18
1.3 Methodologie en bronkritiek	20
Hoofdstuk 2 'Periode van verse wonden': Wrok en behoedzaam idealisme, 1945-'49	26
2.1 Vreemdelingenstatistieken: Duitse toeristen blijven weg	27
2.2 Overheidsbeleid: "heropvoeding" door culturele inmenging	28
2.3 Reizen voor de jeugd: behoedzaam idealisme	31
2.4 ANVV: uitsluitend oog voor geallieerde soldaten	33
2.5 ANWB: opinieverspreider	35
2.6 Host gaze: gevoelige omgang met Duitse elementen	38
Hoofdstuk 3 'Met frisse tegenzin': Plichtsbesef en wederopbouwpragmatisme, 1949-'52	42
3.1 Vreemdelingenstatistieken: Duitsers langzaamaan een belangrijke groep	43
3.2 Visa- en deviezenbeleid: gradueel gewinnen aan Duitsers	45
3.3 NJHC: door de zure appel heen bijten	50
3.4 Horeca & ANVV: economisch potentieel van Duits toerisme	52
3.5 Host gaze: ongemak en twijfel aan opbrengst	54
3.6 ANWB: van opinieverspreider naar lobbyist	56
Hoofdstuk 4 'De nieuwe invasie': grootschalig toerisme en brede discussie, 1952-'56	58
4.1 Vreemdelingenstatistieken: Duitsers worden de grootste groep	58
4.2 Overheidsbeleid: anticipatie op ongevoeligheid en visumdiscussie	60
4.3 NJHC: weinig moeite met Duitse trekkers	63
4.4 Host gaze: argwaan en Duits toerisme als 'invasie' (1952 – 1953)	64
4.5 'Deutsche nicht erwünscht' (1954)	69
4.6 Duitse zelfkritiek en normalisering (1955 – 1956)	73
Conclusie	78
Bibliografie	82
Primaire bronnen	82
Secundaire literatuur	87

Inleiding

In het voorjaar van 1954 kwamen tienduizenden Duitse toeristen naar Nederland om de bloeiende bollenvelden te bekijken. Aangekomen in Nederland stond hen een onaangename verassing te wachten. Langs belangrijke wegen naar het westen van Nederland en toegangswegen naar de bollenvelden, bij horecabedrijven en zelfs op Duitse auto's waren pamfletten met “*Deutsche nicht erwünscht*” geplaatst (zie afbeelding voorblad). Niet onwillekeurig refereerden deze zowel qua woordgebruik als opmaak aan bordjes “*Juden nicht erwünscht*”, zoals die tijdens de Tweede Wereldoorlog waren gebruikt door de Duitse bezetter.¹ Hoewel onduidelijk was wie de daders waren, maakte de actie duidelijk dat het oorlogsverleden leidde tot negatieve ressentimenten jegens Duitse toeristen. Ook Hermann Opitz, de West-Duitse correspondent in Den Haag, constateerde in de *Frankfurter Allgemeine Zeitung* dat het oorlogsverleden de Nederland-West-Duitse betrekkingen onder voortdurende spanning zette:

“In bezug auf das niederländisch-deutsche Verhältnis ist den Boden in Holland wie unterminiert. Wenn man behutsam auf ihm läuft, dann geschieht nichts. Aber das Hochgehen einer Mine bei einem unbedachten Schritt löst eine Kettenreaktion aus.”²

Uiteraard was het oorlogsverleden in Nederland een gevoelig onderwerp. Het is niet vreemd dat het voor veel Nederlanders in deze periode confronterend was om een groep Duitse toeristen in het eigen land te zien. Voor veel Nederlanders was dit de eerste keer sinds de oorlog dat ze in aanraking kwamen met Duitsers. Alleen al het horen van Duitssprekenden kon leiden tot het ervaren van de herinnering aan de oorlog, met alle bijbehorende emoties. Ondanks deze gevoeligheden steeg het aantal toeristen afkomstig uit West-Duitsland in de eerste tien jaar na de Tweede Wereldoorlog snel. Maar hoe werd daar in Nederland mee omgegaan? Hoe maakte de overheid beleid op dit onderwerp, op welke manieren werd gesproken over Duitse toeristen, en hoe werden spanningen geuit, voorkomen of opgelost?

Hoewel de West-Duits³-Nederlandse betrekkingen na de Tweede Wereldoorlog op veel academische belangstelling kan rekenen, zijn de toeristische betrekkingen tussen Nederland en

¹ Wielenga, *Partner uit noodzaak*, 345.

² Vrije vertaling: “Met betrekking tot de Nederlands-Duitse verhouding is het alsof de bodem in Nederland bezaaid is met mijnen. Als men er behoedzaam op loopt gebeurt er niks. Het afgaan van een mijn door één onbedachtzame stap lokt echter een kettingreactie uit.” Duits citaat uit: Friso Wielenga, *Van vijand tot bondgenoot. Nederland en Duitsland na 1945* (Amsterdam: Boom, 1999), 303-304.

³ In de literatuur wordt met “Duitsland” regelmatig uitsluitend naar het door de geallieerden bezette westelijke deel van Duitsland (1945-1949) en de Bondsrepubliek Duitsland (BRD; vaker “West-Duitsland” genoemd, 1949-1990). Studies naar de betrekkingen met Oost-Duitsland c.q. de DDR zijn schaars, onder andere door de grotere psychologische en geografische afstand tot en de beperkte economische en diplomatie betrekkingen met

(West-)Duitsland opmerkelijk genoeg nauwelijks onderzocht. In *Tot elkaar veroordeeld*⁴, de meest recente (2015) uitgebreide studie naar Duits-Nederlandse economische en politieke betrekkingen tussen 1945 en 1957, onderscheidde auteur Martijn Lak vier verschillende categorieën van de historiografie over de Nederlands-Duitse betrekkingen⁵: een beperkte hoeveelheid Duitse literatuur over de beeldvorming ten opzichte van Nederland⁶; uitgebreide onderzoeken naar de veranderende diplomatieke verhoudingen in de naoorlogse periode, met name door Friso Wielenga⁷; een beperkte hoeveelheid studies naar de economische relatie tussen Nederland en Duitsland⁸; en een analyse van de Nederlandse beeldvorming van Duitsland. Met betrekking tot laatstgenoemde categorie constateert Lak terecht dat het merendeel van deze studies is geschreven uit oogpunt van veronderstelde Duitse dreiging en aversie tegen de Bondsrepubliek en zich concentreert rondom emotionele kwesties zoals de annexatie van Duitse gebieden⁹, de uitwijzing van in Nederland woonachtige Duitsers¹⁰ en voetbalwedstrijden tussen Nederland en Duitsland.¹¹ Aan Duits-Nederlands toerisme na de Tweede Wereldoorlog zijn – verspreid over verschillende publicaties – slechts enkele passages

Oost-Duitsland. Vanuit Nederland werd Oost-Duitsland vaak gezien als ‘het andere Duitsland’, niet in de laatste plaats door bewuste pogingen van de DDR om zich als ‘het andere Duitsland’ te positioneren. Zie bijvoorbeeld: Hans Boele, *Het ‘andere’ Duitsland: De Duitse Democratische Republiek 1945-1977* (Goes: Oosterbaan & Le Cointre, 1977); Jacco Pekelder, “Nederlandse percepties van ‘het andere Duitsland’,” in *De Duitse buur. Visies uit Nederland, België en Denemarken 1945-1995*, red. Friso Wielenga (Den Haag: Clingendael, 1996), 70-87.

⁴ Martijn Lak, *Tot elkaar veroordeeld: De Nederlands-Duitse economische en politieke betrekkingen tussen 1945-1957* (Hilversum: Uitgeverij Verloren, 2015).

⁵ Lak, *Tot elkaar veroordeeld*, 18-20.

⁶ Bijv.: Horst Lademacher, *Zwei ungleiche Nachbarn: Wege und Wandlungen der deutsch-niederländischen Beziehungen im 19. und 20. Jahrhundert* (Darmstadt: Wissenschaftliche Buchgesellschaft, 1990).

⁷ Friso Wielenga, *West-Duitsland: partner uit noodzaak. Nederland en de Bondsrepubliek 1949-1955* (Utrecht: Het Spectrum, 1989) geeft het meest complete overzicht van de politieke betrekkingen voor de periode 1949-1955. Zijn latere *Van vijand tot bondgenoot* behandelt deze relaties in minder detail, maar beslaat wel de gehele periode 1945-1999.

⁸ Hoewel Wielenga’s publicaties wel de politieke afspraken tussen Nederland en West-Duitsland omtrent de economie verbanden behandelen, wordt de handel tussen Nederland en West-Duitsland nauwelijks uitgediept. De laatste volledige studie naar de handelsbetrekkingen dateert uit 1954: Jozias Wemelsfelder, *Het herstel van de Duits-Nederlandse economische betrekkingen na de Tweede Wereldoorlog* (Leiden: Stenfert Kroese, 1954). Wemelsfelder kon destijds echter slechts een korte periode beslaan en had geen toegang tot vele nu openbare archieven, waardoor hij afhankelijk was van gepubliceerde stukken.

⁹ Bijv.: Melchior D. Bogaarts, “Ressentimenten en realiteitszin in Nederland 1945-1950,” in *De Duitse buur: Visies uit Nederland, België en Denemarken 1945-1995*, red. Friso Wielenga (Den Haag: Clingendael, 1996), 19-27; Lak, *Tot elkaar veroordeeld*, 62-65.

¹⁰ Bijv.: Melchior D. Bogaarts, “‘Weg met de Moffen’: De uitwijzing van Duitse ongewenste vreemdelingen uit Nederland na 1945,” in *BMGN - Low Countries Historical Review* 96, no. 2 (1981): 334–351, <https://doi.org/10.18352/bmgn-lchr.2245>.

¹¹ Matthijs van Nieuwkerk, Henk Spaan en Christoph Biermann (red.), “1974: Zij waren beter”, *Hard Gras* 39 (juni 2004); Ron Wijckmans, “‘Wolft Ihr den totalen Fußball’. David tegen Goliath op het voetbalveld,” in *Zimmer Frei. Nederland-Duitsland na 1945*, red. P. Rösgen en J. Baruch (Amsterdam/Zwolle, Rijksmuseum/Waanders, 2001), 74-77.

gewijd. Hierbij is toerisme niet als onderwerp op zich beschouwd, maar slechts als uitdrukking van de gespannen diplomatieke verhoudingen of negatieve beeldvorming.¹²

Juist een onderzoek van West-Duits toerisme naar Nederland kan de relatie tussen Nederlanders en Duitsers duiden en tonen welke gedachten over stereotiep gedrag of het oorlogsverleden geprojecteerd werden op *'the visiting other'*. Dit vormt een waardevolle verdieping van de bestaande literatuur over de Nederlands-Duitse relatie en beeldvorming. Het algemene beeld wat naar voren komt uit de bestaande literatuur is dat de Nederlandse overheid en het bedrijfsleven – ondanks emotionele bezwaren van zowel politici als publiek – de pragmatische calculatie maakte om diplomatieke en economische relaties met West-Duitsland snel te normaliseren, omdat een gebrek aan deze relaties zou leiden tot grote economische schade.¹³ In het geval van de diplomatieke en economische betrekking hoefden bovendien slechts enkele individuen contacten te onderhouden met Duitsers, terwijl de bezoekende Duitse toeristen in Nederland in aanraking kwamen met grote delen van de lokale bevolking – die daar lang niet altijd tevreden over waren. Het onderzoeken van de Nederlandse omgang met Duitse toerisme geeft dus een goed beeld van de beeldvorming over Duitsland en Duitsers, de verwerking van de oorlog en het projecteren van de oorlogsherinnering op bezoekende Duitse toeristen door brede lagen van de Nederlandse bevolking, de Nederlandse overheid en organisaties uit de Nederlandse toeristenindustrie.

In deze scriptie onderzoek ik hoe oorlogsherinnering een doorwerkende invloed had op het Nederlandse maatschappelijke discours ten aanzien van West-Duitse toeristen tussen 1945 en 1956. Hierin onderzoek ik welk beleid de Nederlandse overheid maakte ten aanzien van Duits toerisme, welke acties door verschillende toeristische organisaties ondernomen werden en de manieren waarop Duits toerisme in de Nederlandse samenleving publiekelijk werd bediscussieerd. Met name de aangedragen argumentatie is voor dit onderzoek van belang: Welke uitspraken werden er gedaan over (West-)Duitsland, (West-)Duitsers en/of het oorlogsverleden, en op welke manieren werden die uitspraken toegepast als argumenten vóór of tegen het ontvangen van West-Duitse toeristen? Het onderzoek beperkt zich tot de Nederlandse zijde van dit debat. Waar Duitsland voor Nederland immers 'de grote vijand' was

¹² Wielenga, *Partner uit noodzaak*, 345-353 bevat – hoewel het slechts enkele pagina's wijdt aan conflicten omtrent het bezoek van Duitse toeristen aan Nederland – de meest uitgebreide passages over Nederland-Duits toerisme in de periode 1945-1955. Sandra Hilbert, "'Zimmer frei'? Duits-Nederlandse vakantieontmoetingen," in *Zimmer Frei. Nederland-Duitsland na 1945*, 78- 81 is ondanks de veelbelovende titel nog veel korter over deze periode. Maud van de Reijt, *Zestig jaar herrie om twee minuten stilte: Hoe wij steeds meer doden gingen herdenken* (Amsterdam: Uitgeverij Bert Bakker, 2010), 32-33 toont aan dat Duitse symbolen en herkenbare Duitsers ongewenst waren tijdens Bevrijdingsdag.

¹³ Wielenga, *Partner uit noodzaak*, 265-266; Lak, *Tot elkaar veroordeeld*, 5-6. Zie ook hoofdstuk 1.

tijdens de oorlog, was Nederland voor Duitsland slechts een klein onderdeel van de veroverde gebieden. Dit maakt de intensiteit van de oorlogsherinnering – en dus de invloed die de oorlogsherinnering heeft op het toerisme – voor Nederland veel groter dan voor Duitsland. Daarnaast is ervoor gekozen het onderzoek te beperken tot de periode 1945-1956. Dit betekent niet dat het oorlogsverleden na 1956 geen factor van belang was in de perceptie van West-Duitse toeristen. In de periode 1945-1956 was de oorlogsherinnering echter verser en intenser en werkte de Nederlandse overheid actief aan de normalisering van de betrekkingen tussen Nederland en West-Duitsland. Daarnaast waren er veel ‘eerste keren’ – zoals de eerste keer dat groepen Duitse toeristen naar Nederland kwamen – wat deze periode voor dit onderzoek extra interessant maakt.

Voortbouwend op inzichten uit de literatuur over de naoorlogse betrekkingen tussen Nederland en Duitsland baseer ik mijn bevindingen op een breed scala aan bronnen uit het Nationaal Archief, het Internationaal Instituut voor Sociale Geschiedenis (IISG), het bedrijfsarchief van de ANWB en krantenartikelen. Daarnaast pas ik enkele concepten en kernthema's uit *Tourism Studies* toe, zoals *othering* en *host gaze*. De toepassing van deze concepten in het onderzoeksproces hebben mij geholpen het bronmateriaal te analyseren en tot diepere inzichten te komen.

In hoofdstuk 1 zet ik de status quaestionis en de methodologie uiteen. Hiermee kader ik mijn scriptie in de bestaande literatuur in, geef ik de nodige historische context en behandel ik de concepten die ik in mijn onderzoek heb toegepast. In hoofdstukken 2, 3 en 4 behandel ik de periode 1945-1956 in drie verschillende fases, waarbij ik een groep diverse actoren behandel. In elk van de hoofdstukken zullen opiniepeilingen van het NIPO over het Nederlandse Duitslandbeeld, statistieken over de aantallen West-Duitse toeristen, overheidsbeleid, initiatieven van toeristische organisaties en publieke discussie de revue passeren.

Hoofdstuk 1

Status quaestionis en methodologie

Voor we in de volgende hoofdstukken naar de bronnen gaan kader ik in dit hoofdstuk het onderzoeksonderwerp in de bestaande literatuur in. Hierbij behandel ik inzichten en concepten die ik in dit onderzoek heb toegepast en zet ik uiteen wat de toevoeging van mijn onderzoek is aan de bestaande kennis over dit onderwerp. Bovendien ga ik in op mijn methodologische opzet en enkele moeilijkheden van deze opzet en het gekozen bronmateriaal.

1.1 Status quaestionis: Nederlands-Duitse betrekkingen, 1945-1956

De relatie tussen Nederland en Duitsland is een onderwerp dat op veel academische belangstelling kan rekenen. Met name de publicaties van Friso Wielenga, Martijn Lak en Melchior Bogaarts zijn voor dit onderzoek relevant. In hun publicaties onderzochten zij (aspecten van) het spanningsveld ten aanzien van West-Duitsland in de vroege naoorlogse periode. Enerzijds waren er in Nederland wraakgevoelens en compensatie-eisen voor de geleden schade. Anderzijds werd het hervatten van handelsbetrekkingen met (West-)Duitsland als essentieel voor de wederopbouw van Nederland beschouwd.¹⁴ Hierbij hebben zij elk een andere focus: Friso Wielenga's *Partner uit noodzaak* behandelt de bilaterale betrekkingen in de periode 1949-1955, Laks *Tot elkaar veroordeeld* behandelt de economische betrekkingen in de periode 1945-1957, en Bogaarts behandelt in zijn artikelen "Ressentimenten en realiteitszin" en "Weg met de Moffen" anti-Duitse ressentimenten in de eerste vijf jaar na de oorlog.

Wielenga, Lak en Bogaarts menen dat anti-Duitse gevoelens in deze periode wijdverspreid waren en dominant waren in zowel het politieke als publieke debat, dat vaak op emotionele wijze gevoerd werd. Hierin werd het Duitse volk als geheel als een onveranderlijk kwaad en gewelddadig volk verondersteld.¹⁵ De eerste jaren na de oorlog stonden dan ook in teken van enerzijds wraak en compensatie voor de oorlog, en anderzijds het beperken van contacten met Duitsers en Duitse elementen. Zo diende de Nederlandse overheid na de oorlog een volgens Wielenga uitzonderlijk hoge schadeclaim in bij de geallieerde bezetters. Ze eiste de volledige terugbetaling van de tijdens de Bezetting door Nederland geleden schade, geschat

¹⁴ Lak, *Tot elkaar veroordeeld*, 87-88.

¹⁵ Friso Wielenga, "Vorwärtsdrängender Verstand und zögerndes Gemüt": Deutschland aus niederländischer Sicht 1945-1955," in *Tradition und neugestaltung: Zu Fragen des Wiederaufbaus in Deutschland und den Niederlanden in der frühen Nachkriegszeit*, red. Horst Lademacher en Jac Bosmans (Münster: Verlag Regensburg, 1991), 251.

op 25,75 miljard gulden. De eis voor deze enorme schadeclaim – die niet toegekend werd door de geallieerden – is volgens Wielenga een uitwerking van de wraakgevoelens en negatieve opinies over Duitsland die in Nederland dominant waren.¹⁶ Een andere vorm van retributie en wraak waarnaar in de eerste naoorlogse jaren gestreefd werd was de annexatie van Duits grondgebied, dat volgens Lak zowel het politieke als publieke debat in de eerste naoorlogse jaren domineerde. Ondanks de papierschaarste na de oorlog kwam er al snel een grote affiche- en pamflettenactie tot stand, waarvan volgens Lak 80 procent zich uitsprak vóór annexatie.¹⁷ Hierin varieerde de omvang van het te annexeren gebieden waarvoor gepleit werd echter sterk. Zo eiste het ‘Nederlandsch Comité voor Gebiedsuitbreiding’ een uitbreiding van 10.000 vierkante kilometer, waardoor de Nederlands-Duitse grens 40 kilometer oostelijker zou komen te liggen. Wat er met de ruim één miljoen Duitse bewoners van het gebied moest gebeuren werd niet gespecificeerd, maar volgens Lak “hadden velen een uitwijzing van de Duitsers voor ogen.”¹⁸

In de zomer van 1945 was het officiële regeringsstandpunt een annexatie-eis van ongeveer 5.000 vierkante kilometer,¹⁹ maar hierna nam de grootte van de eisen snel af. Volgens Lak maakte de emotionele en wraakzuchtige roep om annexatie plaats voor een meer rationele benadering. Zo oordeelde de staatscommissie ter bestudering van het annexatievraagstuk in het eindrapport van mei 1946 dat slechts kleine grenscorrecties die de Nederlands-Duitse grens korter zouden maken en voordelen boden op waterstaatkundig, verkeerstechnisch en economisch gebied verantwoord waren. Grootschalige gebiedsannexatie was volgens de staatscommissie onwenselijk: plaatselijke Duitsers zouden in verzet kunnen komen en er werd getwijfeld aan de morele juistheid en het economisch nut van gebiedsannexatie.²⁰ Nadat een eerste annexatie-eis van de Nederlandse regering als te gortig werd beoordeeld door de geallieerden, werd Nederland bij de uiteindelijke grenscorrecties op 23 april 1949 69 vierkante kilometer groter en 10.000 nieuwe inwoners rijker.²¹ Volgens Lak zorgde de voortschrijdende rationalisatie van het vraagstuk ervoor dat slechts een fractie van in het eerste naoorlogse jaar geopperde emotionele eisen werkelijkheid zijn geworden.²²

Een andere emotionele kwestie in de eerste naoorlogse jaren waren de plannen om in Nederland woonachtige Duitsers uit te wijzen. Volgens Melchior Bogaarts toonde dit het

¹⁶ Wielenga, *Van vijand tot bondgenoot*, 32-34.

¹⁷ Lak, *Tot elkaar veroordeeld*, 62-65.

¹⁸ *Ibidem*, 64.

¹⁹ Wielenga, *Van vijand tot bondgenoot*, 34.

²⁰ Lak, *Tot elkaar veroordeeld*, 63-64.

²¹ Wielenga, *Van vijand tot bondgenoot*, 35-36.

²² Lak, *Tot elkaar veroordeeld*, 63-64.

gebrek aan samenhang in het beleid ten opzichte van Duitsland en Duitsers: enerzijds wilde zij Duitsers uitwijzen, maar anderzijds haalde ze met haar annexatieplannen Duits grondgebied en Duitse inwoners binnen de grenzen.²³ Hoewel de resultaten van de plannen inderdaad tegenstrijdig zijn, is motivering daarvan wel goed met elkaar te verenigen: wegens de in de oorlog veroorzaakte schade door de Duitsers wilde Nederland enerzijds vergoeding (in de vorm van herstelbetalingen en annexatie) en anderzijds niet meer geconfronteerd worden met Duitse elementen in de eigen samenleving.

In het originele plan uit augustus 1945 zouden alle 25.000 in Nederland woonachtige Duitsers uitgezet worden. Onder druk van de bezettingsautoriteiten die weigerden zoveel personen op te nemen, werd een uitzondering gemaakt voor Duitsers die vóór 1940 waren binnengekomen, van belang waren voor Nederland en zich “oprecht vriend van Nederland” hadden betoond.²⁴ In september 1946 ging de uitwijzing onder de naam *Black Tulip* van start in Amsterdam. Gezinnen moesten stante pede vertrekken en mochten slechts 50 kilo bagage en wat contant geld meenemen. In de periode 1946-1947 werden er 3.000 Duitsers uitgewezen. Hoewel er in juli 1947 overeenstemming met de geallieerde bezetters overeenstemming was bereikt nog 10.000 Duitsers uit te wijzen, kwam het maatschappelijke en politieke verzet in Nederland tegen het uitwijzingsbeleid op gang. Er werd onder meer gewezen op de haast “razzia-achtige” praktijken, waarbij Duitse families ’s nachts uit hun bed gelicht werden en hun bezittingen kwijtraakten. In enkele gevallen doken Duitsers onder of kwamen buurtbewoners in verzet tegen de politie.²⁵ Door het groeiende verzet zag de regering zich genoodzaakt de uitwijzingen in 1948 te beëindigen, waardoor in totaal ‘slechts’ 3691 Duitsers uitgewezen waren. Vergelijkbaar met de annexatiekwesie stelde Bogaarts dat de eerste, emotionele reactie van zowel politiek en publiek was om zo veel mogelijk Duitsers uit te wijzen, maar dat met het verstrijken van de tijd getwijfeld werd aan de morele juistheid en de noodzaak van het plan.²⁶

Een andere uitwerking van de ressentimenten ten aanzien van Duitsers – en alles wat aan Duitsers deed denken – was een publieke en politieke roep was om de Duitse taal als schoolvak minder centraal te laten staan in het onderwijs of zelfs helemaal af te schaffen. Volgens Wielenga toonde dit plan de Nederlandse gevoeligheid voor alle elementen die deden denken aan Duitsers en de bezettingstijd.²⁷ Minister van Onderwijs tijdens de Londense jaren Bolkestein betoogde dat het Nederlandse onderwijs niet dienstbaar gemaakt mocht worden aan

²³ Bogaarts, “Ressentimenten en realiteitszin,” 12.

²⁴ Ibidem, 14; Bogaarts, “‘Weg met de Moffen’,” 338-339.

²⁵ Bogaarts, “‘Weg met de Moffen’,” 340-341.

²⁶ Ibidem, 349-350; Bogaarts, “Ressentimenten en realiteitszin,” 14-17.

²⁷ Wielenga, *Van vijand tot bondgenoot*, 33.

het aanleren van “de taal van een misdadig volk”, omdat maatschappelijk verkeer “met dit complete volk” niet meer nodig zou zijn.²⁸ In het naar hem vernoemde rapport over algehele onderwijsvernieuwing uit 1947 werd ervoor gepleit om Duits als verplicht vak af te schaffen en het slechts als keuzevak te laten voorbestaan. Hoewel dit niet in praktijk werd gebracht daalde de populariteit van het vak Duits wel aanzienlijk: in het voortgezet onderwijs werden er 20 tot 30 procent minder uren Duits gegeven.²⁹

Naast de verscheidene uitingen van politieke en publieke opinies en de uitwerkingen daarvan in beleidsvoorstellen bestudeerden verschillende auteurs ook onderzoeken van het NIPO. Het NIPO vroeg Nederlandse respondenten naar hun houding ten aanzien van ‘het Duitse volk’. Hoewel onder meer Wielenga stelt dat dit enige ‘harde’ materiaal over de openbare mening “een grotere mate aan exactheid en betrouwbaarheid [suggereert] dan het in werkelijkheid biedt”³⁰, geeft het wel een completer beeld van breed gedragen opvattingen over Duitsland dan de acties die zijn genomen door enkele individuen met veel invloed in de politieke en publieke opinie. Op basis van de resultaten kan volgens Wielenga met zekerheid geconcludeerd worden dat anti-Duitse sentimenten wijdverspreid waren in Nederland in de periode tot 1948, maar dat er tevens een substantieel tegengewicht was.³¹ In de volgende hoofdstukken zal ik deze opiniepeilingen toepassen om een korte context te schetsen.

De anti-Duitse stemmingen in Nederland leidde in de eerste drie jaar na de oorlog volgens de genoemde auteurs tot concrete stappen of voorstellen waarbij wraak, compensatie voor de geleden schade en verwijdering van ‘Duitse elementen’ uit de samenleving centraal stond. De in eerste instantie vaak enorme eisen werden met het verstrijken van de tijd echter sterk afgezwakt. Deze afzwakking hing samen met het tweede belangrijke aspect van de naoorlogse betrekkingen tussen Nederland en West-Duitsland: het hervatten van handelsbetrekking werd als essentieel voor de wederopbouw van Nederland beschouwd. Zowel het Nederlandse politieke als publieke domein was volgens de aldus overtuigd van de noodzaak om zo spoedig mogelijk te streven naar een herstel van de handelsbetrekkingen met West-Duitsland.³² Bovendien ontstond er in de Sovjet-Unie een nieuwe mogelijke bedreiging van de vrede, waardoor veel waarde werd gehecht aan een verenigd, sterk West-Europa. Tenslotte werd in 1949 de bezetting van Duitsland opgeheven en de Bondsrepubliek opgericht. Dit

²⁸ Ibidem, 33.

²⁹ Ibidem, 33.

³⁰ Wielenga, *Partner uit noodzaak*, 330.

³¹ Ibidem, 330.

³² Bogaarts, “Ressentimenten en realiteitszin,” 27; Lak, *Tot elkaar veroordeeld*, 87-88; Wielenga, *Partner uit noodzaak*, 4-5.

verschafte duidelijkheid over de positie van West-Duitsland en versterkte het besef dat de scheiding tussen west en oost langere tijd zou aanhouden. Het nieuwe land moest dus geïntegreerd worden in het westelijke blok.³³

Elk plan waarvan vijandigheid uitging – zoals het streven naar excessieve herstelbetalingen en annexatie-eisen of het doen verdwijnen van Duitsers en de Duitse taal uit de Nederlandse samenleving – bedreigde volgens Lak dit normaliseringsproces, en verdween dus naar de achtergrond.³⁴ Ook volgens Wielenga stond naoorlogse vijandige houding op gespannen voet met het gelijktijdig nagestreefde doel van herstel van de vroegere nauwe economische banden. Dit betekende echter niet dat het in Nederland heersende beeld van Duitsland plotseling positiever was geworden, maar slechts dat het “verstandelijk besef dat toenadering noodzakelijk was voor de eigen wederopbouw” sterker werd, “ondanks sterke gevoelsmatige neiging tot afkeer van alles wat met Duitsland te maken had.”³⁵ Deze ‘nuchtere’ economische calculatie dat handelen met West-Duitsland – ondanks het oorlogsverleden en de spanningen – de beste keuze voor Nederland werd volgens Wielenga zowel in politiek domein als publieke opinie breed gedragen.³⁶

Uit de ontwikkeling van de handelsomvang tussen Nederland en West-Duitsland (zie tabel 1) en het in 1949 gesloten handelsverdrag – waarna de handel spectaculair toenam – concludeerde Wielenga dat de handelspolitieke betrekkingen tussen Nederland en West-Duitsland zich “vrijwel geheel binnen het nuchtere kader van economische mogelijkheden en belangen afspeelden.”³⁷ Hoewel in de eerste naoorlogse jaren weinig over was van de belangrijke handelsbetrekkingen met Duitsland, nam de handelsomvang vanaf 1948 alweer snel toe en was de handel in 1950 weer groter dan in de jaren 1928-1929.³⁸ Dit betekende volgens Wielenga echter niet dat er geen ressentimenten of terughoudendheid jegens Duitsland bestond, maar dat de betrokken ambtenaren of bewindslieden zich op economisch gebied primair lieten leiden door zakelijke overwegingen. Door het grote economische belang dat Nederland had bij intensieve handel met West-Duitsland, werden ressentimenten onder de oppervlakte gehouden.

³³ Wielenga, *Partner uit noodzaak*, 4-5.

³⁴ Lak, *Tot elkaar veroordeeld*, 87-88.

³⁵ Wielenga, *Van vijand tot bondgenoot*, 39-40.

³⁶ Wielenga, *Partner uit noodzaak*, 225-227.

³⁷ *Ibidem*, 265-266.

³⁸ Wielenga neemt 1928 en 1929 als uitgangspunt voor de vergelijkingen. Hij stelt dat dit qua handelsbetrekkingen tussen Nederland en Duitsland het laatste normale jaar was voor de oorlog. In de jaren dertig verstoorde Duitse handelsrestricties en de economische crisis het handelsverkeer sterk.

*Tabel 1: Nederlandse handel met Duitsland, 1928-1929 en 1946-1955, in miljoenen gulden.*³⁹

Jaar	Import uit Duitsland	Export naar Duitsland
1928	730	468
1928	842	451
1946	56	52
1947	97	58
1948	267	160
1949	361	411
1950	961	1109
1951	1205	1029
1952	1184	1118
1953	1441	1150
1954	1832	1459
1955	2155	1755

Daarnaast hoefde er voor handel geen intensief interpersoonlijk contact te zijn tussen Nederlanders en Duitsers, waardoor grote delen van de Nederlandse bevolking (nog) niet geconfronteerd hoefden te worden met leden van ‘het Duitse volk’ waartegen ze wrok koesterden of die hen deden herinneren aan de bezetting. Hoewel handel dus geaccepteerd werd, bleef direct contact tussen Nederlanders en Duitsers vaak nog achterwege. Juist daarom is een onderzoek naar het Duits toerisme naar Nederland relevant en interessant: de manieren waarop Nederlanders reageren wanneer er voor het eerst direct contact was tussen Duitse toeristen en Nederlander geven inzicht in de Nederlandse omgang met de oorlogsherinnering en het Nederlandse beeld van de Oosterbuur.

Dat Duitse toeristen na de oorlog niet bepaald met open armen werden ontvangen wordt door Wielenga kort aangestipt. In *Partner uit noodzaak* wijdt hij zes bladzijdes aan incidenten omtrent Duitse toeristen in Nederland en analyseert hij de effecten die deze incidenten hadden voor de diplomatieke relatie tussen Nederland en de Bondsrepubliek.⁴⁰ Wielenga stelt dat de in de jaren vijftig snel toenemende aantallen Duitse toeristen regelmatig ongevoelig omgingen met het oorlogsverleden, terwijl van Nederlandse zijde juist een schuldbewuste of nederige houding verwacht werd. Onhandige complimenten, zoals Duitse toeristen die spraken over hoe ze de schoonheid van Nederland hadden leren kennen tijdens de bezettingstijd, brachten de herinnering aan de oorlog naar de voorgrond en leidde tot emotionele Nederlandse reacties.⁴¹

Wielenga staat uitgebreider stil bij het voorjaar van 1954, wanneer als reactie op de grote aantallen Duitse toeristen pamfletten met de tekst “Deutsche nicht erwünscht” geplaatst

³⁹ Cijfers ontleend aan: Wielenga, *Partner uit noodzaak*, 229, 238.

⁴⁰ Wielenga, *Partner uit noodzaak*, 345-346, 352-353, 368-369.

⁴¹ *Ibidem*, 345, 369.

werden op toegangswegen, tussen ruitenwissers van Duitse auto's en bij toeristische (verblijf)plaatsen. Volgens Wielenga was de omgang van Duitse toeristen met het oorlogsverleden hierbij niet de oorzaak, maar bracht de massaliteit van de “vacantie-invasie” aan Duitsers voor vele Nederlanders al een pijnlijke herinnering teweeg.⁴² Deze conclusie wordt ondersteund door Maud van de Reijt, die in *Zestig jaar herrie om twee minuten stilte* tevens stelt dat Duitse symbolen en Duitse personen ongewenst waren tijdens de Nederlandse Dodenherdenking en Bevrijdingsdag.⁴³

Wielenga's analyse van deze conflicten is voor dit onderzoek bruikbaar en met name het onderzoek van Duitse overheidsstukken is van toegevoegde waarde. Wielenga richtte zich in zijn onderzoek echter vrijwel uitsluitend op de diplomatieke betrekkingen tussen Nederland en de Bondsrepubliek. Pas vanaf 1952, het moment dat Duits toerisme deze diplomatieke relatie onder spanning bracht, is dit onderwerp voor hem relevant. Een analyse van het onderliggende beleid, bredere en langdurige maatschappelijk discussie over Duits toerisme en de manieren waarop Duitse toeristen als ander werden geconstrueerd ontbreekt. Met deze scriptie wil ik die lacune in de literatuur invullen.

Niet alleen in Nederland, maar ook in andere door Duitsland bezette landen is de invloed die Tweede Wereldoorlog had of heeft op de toeristische banden tussen die landen opmerkelijk weinig onderzocht. Julia Wagners hoofdstuk “German Tourists in Europe and Reminders of a Disturbing Past”⁴⁴ is de uitzondering op deze regel. Op basis van 254 Duitse egodocumenten met beschrijvingen van reizen gemaakt tussen 1945 en 1975 naar in de Tweede Wereldoorlog door Duitsland bezette landen beschrijft Wagner hoe Duitse toeristen omgingen met de incongruentie tussen het genieten van een vakantie en de confrontatie met herinneringen aan de oorlog. Ze stelt dat de vaak onverwachte herinneringen aan de oorlog een storende ervaring waren voor de Duitse toeristen die van hun vakantie wilden genieten. De herinneringen aan de oorlog manifesteerden zich niet alleen in fysieke vorm – zoals verwoeste gebouwen of gedenktekens – maar ook in acties van *locals*, waaronder uitschelden, afwijzende gebaren, het weigeren van service, en in sommige gevallen zelfs fysieke aanvallen. Meestal waren de confrontaties met ‘echo’s van de oorlog’ echter subtieler, bijvoorbeeld wanneer de oorlog als gespreksonderwerp werd aangesneden.⁴⁵ In het hoofdstuk geeft Wagner ook enkele

⁴² Ibidem, 346.

⁴³ Van de Reijt, *Zestig jaar herrie*, 32-38.

⁴⁴ Julia Wagner, “German Tourists in Europe and Reminders of a Disturbing Past,” in *Reverberations of Nazi Violence in Germany and Beyond: Disturbing Pasts*, red. Stephanie Bird, Mary Fulbrook, Julia Wagner en Christiane Wienand (Londen: Bloomsbury Academic, 2016), 199-214.

⁴⁵ Wagner, “German Tourists in Europe,” 199-201.

voorbeelden van Duitse toeristen naar Nederland uit de vroege jaren vijftig, waarbij de toeristen, bewust van de gevoelige Nederlandse herinnering aan de bezettingstijd, hun nationaliteit probeerden te verhullen en zich bewust beheerst opstelden. Als de Nederlandse *locals* echter de nationaliteit van de Duitse toerist achterhaalden of raadden leidde dit in veel gevallen tot negatieve bejegeningen.⁴⁶

Waar vakantie voor Duitsers bedoeld kon zijn om de oorlog te vergeten konden Duitse toeristen zich tijdens hun vakantie over de grens juist ook actief tot het oorlogsverleden verhouden. In *Germany as a culture of remembrance* stelt Alan Confino dat het oorlogsverleden voor twee groepen toeristen op tegengestelde wijze een motivatie was om te reizen. Enerzijds waren er Duitsers die plekken bezochten die ze tijdens de oorlog als soldaat hadden bezocht, waarmee reizen een hereniging was met bekende sites, verloren emoties en (nostalgische) herinneringen aan de periode van het Derde Rijk.⁴⁷ Anderzijds waren internationale reizen voor Duitse jeugd juist een manier om zichzelf te distantiëren van het Derde Rijk, om vijandigheden tussen Duitsland en andere landen te verminderen, en om dominante Duitslandbeelden van andere landen in positieve zin bij te stellen.⁴⁸

Deze motivatie van Duitse jongeren om te reizen sluit aan bij het naoorlogse geloof dat internationaal toerisme toekomstige oorlogen zou kunnen voorkomen. In *Backpack Ambassadors: How Youth Travel Integrated Europe* toont Richard Ivan Jobs dat het geloof in de potentie van jeugdtoerisme om internationale samenwerking te promoten, vooroordelen te beperken en toekomstige agressie en oorlogen te voorkomen bijzonder sterk was.⁴⁹ In het bijzonder de International Youth Hostel Federation (IYHF) was volgens Jobs sterk overtuigd van deze potentie, en lobbyde met succes bij nationale overheden voor het wegnemen van reisbarrières.⁵⁰ Ook was zij al snel na de oorlog voorstander van toeristische uitwisseling met (West-)Duitsland: begin 1946 stelde de IYHF dat “de jeugd van Duitsland niet uitgesloten mocht worden van onze internationale gemeenschap”, en in de twee jaren die volgden hielpen teams van jonge vrijwilligers uit verschillende landen mee aan de opbouw van hostels in de westelijke bezettingszones van Duitsland.⁵¹ Hoewel hij ook benoemt dat bij de komst van Duitse toeristen naar Nederland ook spanningen konden ontstaan, biedt Jobs het inzicht dat

⁴⁶ Ibidem, 209-210.

⁴⁷ Alan Confino, *Germany as a culture of remembrance: promises and limits of writing history* (Chapel Hill: University of North Carolina Press, 2006), 248-250.

⁴⁸ Confino, *Germany as a culture of remembrance*, 250-251.

⁴⁹ Richard Ivan Jobs, *Backpack Ambassadors: How Youth Travel integrated Europe* (Chicago: The University of Chicago Press, 2017), 3.

⁵⁰ Jobs, *Backpack Ambassadors*, 25, 28.

⁵¹ Ibidem, 26-27.

(jeugd)toerisme juist ingezet werd om internationale spanningen te voorkomen – of dat het verminderen van internationale spanning in ieder geval het ideaal was van de internationale jeugdherbergenfederatie. Om deze idealistische houding en de praktijk daarvan in de Nederlandse context uit te diepen zal ik in dit onderzoek gebruikmaken van archiefmateriaal van de Nederlandse Jeugdherberg Centrale (NJHC).

1.2 Status quaestionis: kernthema's uit *Tourism Studies*

Naast de genoemde relevante inzichten uit de literatuur over de relatie tussen Nederland en West-Duitsland zijn met *host gaze* en *othering* twee kernthema's uit *Tourism Studies* toegepast in het onderzoeksproces. In de jaren negentig beperkte deze onderzoeksrichting zich, onder invloed van John Urry's concept *tourist gaze*, vrijwel exclusief tot de manieren waarop toeristen beelden construeren van bestemmingen.⁵² In 2013 introduceerden Omar Moufakkir en Yvette Reisinger echter het concept *host gaze*, waarmee zij de focus van het onderzoeksveld deels verlegden naar de lokale bevolking.⁵³ Moufakkir en Reisinger pasten hiermee Urry's conceptualisering van de *gaze* toe om te benadrukken dat ook de *host* een beeld van de bezoekende toerist construeert en de manieren waarop deze constructie plaatsvindt te onderzoeken. Zo is zowel de *tourist* als *host gaze* gefixeerd op 'het andere', dat verschilt van het bekende.⁵⁴ Ook sluiten Moufakkir en Reisinger zich aan bij Urry's standpunt dat *gazing* geen neutrale of objectieve manier van kijken is, maar plaatsvindt door een filter van ideeën, vaardigheden, wensen en verwachtingen, en geplaatst wordt in een kader van klasse, gender, nationaliteit, leeftijd en opleiding. In plaats van een reflectie van de wereld, is *gazing* daarmee een performance die de wereld ordent, vormt en classificeert.⁵⁵ Hierin hebben nationale scheidslijnen volgens de bijdragers aan de bundel grote invloed. Zo wordt de manier van *gazing* beïnvloed door nationale cultuur van de zowel de *host society* als de toeristen, de culturele distantie tussen beide, het gedrag van de toerist en culturele stereotypingen en assumpties.⁵⁶ Het concept *host gaze* geeft daarmee het inzicht dat de lokale bevolkingen – op basis van eerder geïnternaliseerde beelden en stereotypen – een oordeel vellen over toeristen. Tevens benadrukt

⁵² John Urry, *The tourist gaze: leisure and travel in contemporary societies* (Londen: SAGE, 1990). Voor deze scriptie is gebruik gemaakt van de meer recente derde editie: John Urry en Jonas Larsen, *The Tourist Gaze 3.0* (Londen: SAGE, 2011).

⁵³ Omar Moufakkir en Yvette Reisinger, red., *The Host Gaze in Global Tourism* (Wallingford: CABI, 2013).

⁵⁴ Urry en Larsen, *The Tourist Gaze 3.0*, 15; Omar Moufakkir en Yvette Reisinger, "Introduction: Gazemaking: Le Regard – Do You Hear Me?," in *The Host Gaze*, xi-xvi.

⁵⁵ Urry en Larsen, *The Tourist Gaze 3.0*, 1-2; Moufakkir en Reisinger, "Introduction," xi.

⁵⁶ Yvette Reisinger, Metin Kozak en Esmé Visser, "Turkish Host Gaze at Russian Tourists: a Cultural Perspective," in *The Host Gaze*, 48.

het concept dat de *host society* gefixeerd op ‘het andere’ of ‘het abnormale’, waardoor zaken die afwijken van de voor de *host* heersende norm eerder opgemerkt en gedeeld worden.

De *host gaze* wordt als concept vrijwel uitsluitend toegepast op case studies met een grote mate van culturele distantie tussen de toerist en de *host society*, met name tussen Westerse en niet-Westerse samenlevingen.⁵⁷ Toch ben ik van mening dat dit concept ook voor deze context van twee Westerse buurlanden van toepassing kan zijn. Tijdens en vlak na de oorlog werd de distantie tussen ‘Nederlands’ en ‘Duits’ immers vergroot en opgevat als een dualistische tegenstelling, vaak in termen van ‘goede’ Nederlanders en ‘foute’ Duitsers.⁵⁸

Nauw verbonden met het concept van *host gaze* – maar vaak breder toegepast dan uitsluitend binnen *Tourism studies* – is het concept *othering*. Hoewel Edward Said dit concept nog niet bij naam noemde, wordt hij met zijn *Orientalism* uit 1978⁵⁹ beschouwd als een van de grondleggers van het onderzoek naar de invloed van taalgebruik op de constructie van *the Other*. Zo stelde Said dat het generaliseren van verschillen door het creëren van een ‘wij’ (‘het Westen’) tegenover een ‘zij’ (‘de Oriënt’), de distinctie tussen de beide verder wordt gepolariseerd. In Saids woorden: “the Oriental becomes more Orient, the Westerner more Western,” waardoor menselijk contact tussen de ‘wij’ en ‘zij’ verder wordt beperkt.⁶⁰ *Othering* bevriest tevens de ontwikkeling van ‘de ander’, omdat er een vast stereotiep beeld van de ander geconstrueerd wordt, waar de ander aan moet blijven voldoen. Tenslotte veronderstellen de gebruikte negatieve categorieën om de ander te beschrijven een positieve tegenhanger. Volgens Said hoeft deze tegenhanger niet expliciet benoemd te worden, maar wordt door het negatieve beeld van de ander automatisch een positief zelfbeeld van ‘het Westen’ bevestigd.⁶¹ Saids *Orientalism* geeft daarmee belangrijke aandachtspunten die toegepast kunnen worden in de analyse van deze scriptie. Deze inzichten zijn belangrijk geweest om gedurende mijn onderzoeksproces het bronmateriaal diepgaand te analyseren en oog te hebben voor de vele ‘subtiele’ manieren van *othering*. In de hoofdstukken zal ik echter niet expliciet terugverwijzen naar de analyse van Said.

Een nuttige toevoeging aan het denken over *othering* is Michael Pickerings’ *Stereotyping: The Politics of Representation*, waarin hij onder meer ingaat op de

⁵⁷ Zie bijvoorbeeld: Jo Ankor en Stephen Wearing, “Gaze, Encounter and Philosophies of Otherness,” in *The Host Gaze*, 188; Hazel Tucker en John Akama, “Tourism as Postcolonialism,” in *The SAGE Handbook of Tourism Studies*, red. Tazim Jamal en Mike Robinson (Los Angeles: SAGE, 2009), 504-521.

⁵⁸ Zie bijvoorbeeld: Chris van der Heijden, *Grijs verleden. Nederland en de Tweede Wereldoorlog* (Amsterdam: Uitgeverij Contact, 2001), 374-377; Bob Moore, “‘Goed en fout’ or ‘grijs verleden’? Competing perspectives on the history of the Netherlands under German Occupation 1940-1945,” *Dutch Crossing* 27, no. 2 (2003): 155-168.

⁵⁹ Edward W. Said, *Orientalism* (Londen/Henley: Routledge & Kegan Paul Ltd., 1978).

⁶⁰ Said, *Orientalism*, 43-46.

⁶¹ *Ibidem*, 71-72.

overeenkomsten en verschillen het gebruik van de concepten *othering* en *stereotyping*.⁶² Pickering stelt dat stereotypen fungeren om andere volken en culturen vanaf een geprivilegieerde positie te plaatsen en te verankeren. Hiermee komt de functie volgens Pickering overeen met *othering*, maar heeft het laatste “newer and more fashionable concept” het oudere concept van *stereotype* verdrongen. Volgens Pickering kunnen beide concepten echter naast elkaar bestaan en versterken.⁶³ Zo vestigt het concept *other* volgens Pickering meer aandacht op de machtsstructuren en -relaties waarin stereotyperende misrepresentatie gegrond zijn en wordt er meer ingegaan op de gevolgen voor ‘de ander’, zoals het ontzeggen van mobiliteit en eigen autonomie. De *other* is hiermee nooit ‘voor zichzelf’, maar is als object geconstrueerd door een subject, dat de behoefte heeft aan een ondergeschikte of moreel minderwaardige ander om ten behoeve van een eigen superieur zelfbeeld.⁶⁴ Door de creatie van de ander als natuurlijk gegeven worden stereotyperingen tevens niet meer aangezien voor wat ze zijn – negatieve en schadelijk beeldvorming van andere volken, culturen en nationaliteiten – maar als onschuldige, natuurlijke en waarheidsgetrouwe erkenning van verschil. Hieraan is het denken in een gegeneraliseerd en in steen gebeiteld ‘wij’ tegenover een dito ‘zij’ onlosmakelijk verbonden.⁶⁵ Dit inzicht toont dat *othering* als concept goed toegepast kan worden op de context van dit onderzoek: Hoewel negatieve stereotyperingen van Duitsers in de periode van het onderzoek veel voorkwam, werd dit over het algemeen geaccepteerd omdat het Duitse volk als ‘anders’ geconstrueerd werd. Dit inzicht in het onderscheid tussen en de overlap van *stereotyping* en *other* heeft mij geholpen mijn analyse van het bronmateriaal verder te verdiepen en oog te hebben voor de manieren waarop het ‘anders-zijn’ van Duitsers als ‘natuurlijk’ werd geconstrueerd.

1.3 Methodologie en bronkritiek

De centrale onderzoeksvraag van deze scriptie luidt: “Welke betekenissen en waardeoordelen – zowel positief als negatief – kenden Nederlandse bevolkingsgroepen, media, politici en stakeholders uit de toeristenindustrie toe aan de komst van Duitse toeristen naar Nederland in de jaren 1945-1956?”. Hierbij beperk ik me niet tot publieke uitspraken over Duitsland en Duitse toeristen, maar onderzoek ook beleid van de Nederlandse overheid en de

⁶² Michael Pickering, *Stereotyping: The Politics of Representation* (Basingstoke/New York, Palgrave, 2001), 47-78.

⁶³ Pickering, *Stereotyping*, 47-48.

⁶⁴ *Ibidem*, 69-72.

⁶⁵ *Ibidem*, 70-71.

toeristenindustrie omtrent Duits toerisme naar Nederland. Ook indien in dit beleid geen expliciet oordeel over Duitsland of de komst van Duitse toeristen naar Nederland verwoord is, is het beleid immers nog steeds beïnvloed door de manier waarop hierover gedacht werd. Deze oordelen zijn niet pas relevant op het moment dat er in Nederland stelling genomen werd tegen de komst van Duitse toeristen, maar in feite is elk bediscussieerd en al dan niet doorgevoerd beleid omtrent Duits toerisme naar Nederland een uitwerking van betekenissen en waardeoordelen die gehecht werden aan de komst van Duitse toeristen. Ik onderzoek hierbij welk doel eventueel Duits toerisme moest dienen, op welke manieren impliciet en expliciet gerefereerd wordt aan de Tweede Wereldoorlog, welke stereotypingen en beeldvormingen van Duitsland, het Duitse volk en Duitse toeristen gecommuniceerd worden en hoe ‘de Duitser’ als Ander wordt geconstrueerd.

Hoewel dit onderzoek gericht is op de komst van Duitse toeristen naar Nederland, analyseer ik ook enkele aspecten van Nederlands toerisme *naar* Duitsland. De komst van Duitse toeristen en Duitsland als Nederlands vakantieoord zijn namelijk twee kanten van dezelfde medaille, zowel om politiek-psychologische als praktisch-economische redenen. Het doorbrengen van vakanties in Duitsland was in Nederland na de Tweede Wereldoorlog óók onderwerp van discussie, waarbij het oorlogsverleden en negatieve stereotypingen van ‘het Duitse volk’ aangedragen werden als argumenten om niet op vakantie naar Duitsland te gaan.⁶⁶ Bovendien wilden overheden kort na de Tweede Wereldoorlog de mogelijkheden om vakantie door te brengen in het buitenland pas uitbreiden als er ook toeristen uit dat land de omgekeerde beweging maakten. Dit had ten eerste te maken met het naoorlogse deviezentekort: uitgaande toeristen zouden ervoor zorgen dat de beperkte deviezenvoorraad verder zou slinken, maar de komst van buitenlandse toeristen zorgden voor nieuwe deviezen. Met name in de eerste naoorlogse jaren vond toerisme daarom slechts op basis van uitwisseling plaats. Ten tweede waren uitgaand en inkomend toerisme ook aan elkaar verbonden door de belangen van de horeca: het vergroten van de mogelijkheden voor uitgaand toerisme zou betekenen dat minder binnenlandse toeristen hun vakantie door zouden brengen in binnenlandse horeca. Dit zou de binnenlandse horeca en economie schaden. Het vergroten van de mogelijkheden van uitgaand toerisme werd dan ook regelmatig gevolgd door oproepen van horeca-belangenverenigingen aan de overheid om ook de regels omtrent inkomend toerisme te versoepelen.

Om een zo veelzijdig mogelijk beeld te schetsen van de omgang met die vraagstuk combineer ik in dit onderzoek bronmateriaal van onderzoeksresultaten, statistieken,

⁶⁶ Zie bijvoorbeeld: Wielenga, *Partner uit noodzaak*, 364-365.

beleidsstukken en mediaberichten. Elke soort van deze bronnen hebben hun eigen kenmerken en beperkingen, maar juist door de combinatie van deze verschillende bronnen ontstaat een zo divers mogelijk beeld.

Aan het begin van elk hoofdstuk schets ik aan de hand van opiniepeilingen van het NIPO een beeld van dominante opvattingen over Duitsland onder brede lagen van de bevolking. Door de resultaten van verschillende jaren te vergelijken kan een ontwikkeling in opvattingen over Duitsland geschetst worden. Hoewel de onderzoeken van het NIPO representatieve steekproeven van de bevolking waren,⁶⁷ zijn er enkele kanttekeningen bij het gebruik van deze onderzoeksresultaten. Doordat er bij de vragen in de regel slechts keuze was uit twee tegengestelde keuzemogelijkheden, en een derde optie “geen oordeel / neutraal”, geeft dit een zeer gepolariseerd beeld van opvattingen over Duitsland. Hierdoor is niet af te leiden in welke mate de respondenten positief dan wel negatief over Duitsland waren. Ook konden de vragen opinie-vormend zijn: de vragen die aangesneden werden konden kwesties zijn waar de ondervraagden in het dagelijks leven niet bij stil stond, of niet als een dergelijke tweedeling beschouwden. Tenslotte zullen de respondenten niet altijd geantwoord hebben naar wat ze van geloofden, maar zijn zij ook beïnvloed door normen en verwachtingen van hun antwoorden.⁶⁸ De percentages uit de NIPO-onderzoeken kunnen daarmee niet leiden tot generaliseerden uitspraken over “‘het’ Duitslandbeeld van ‘de’ Nederlanders”⁶⁹, maar uit de ontwikkeling van de percentages kan wel een geconcludeerd worden dat er een algemene verschuiving was van opinies⁷⁰ ten aanzien van Duitsland.

Om de opinies over het Duitse toerisme te contextualiseren zal ik op basis van verschillende vreemdelingenverkeerstatistieken een beeld schetsen van de ontwikkeling van de aantallen Duitse toeristen in Nederland. Voor de eerste naoorlogse jaren zal ik met behulp van vreemdelingenstatistieken van de gemeente Amsterdam een inzicht geven in de ontwikkeling van het Duitse toerisme naar Nederland.⁷¹ Hierin is echter geen onderscheid gemaakt tussen reizigers voor toeristische doeleinden en reizigers voor andere doeleinden en tussen Duitse reizigers en reizigers van de in Duitsland gestationeerde bezettingsmachten.⁷² De eerste

⁶⁷ Nederlands Instituut voor de Publieke Opinie en het Marktonderzoek (NIPO), *Zo zijn wij. De eerste vijftig jaar NIPO-onderzoek* (Amsterdam/Brussel: Agon Elsevier, 1970), 7.

⁶⁸ J.C.H. Blom, “Jaren van tucht en ascese. Enige beschouwingen over de stemming in herrijzend Nederland (1945-1950),” *BMGN: Low Countries Historical Review* 96, no. 2 (1981), 300-333.

⁶⁹ Wielenga, Partner uit noodzaak, 331.

⁷⁰ Spreken over “de” publieke opinie (enkelvoud) is te simplistisch, en doet geen eer aan de diversiteit aan opinies van verschillende groeperingen en individuen. In plaats daarvan wordt in deze scriptie gesproken over publieke opinies.

⁷¹ Vereniging tot bevordering van het vreemdelingenverkeer “Amsterdam”, *Vijftig jaar vreemdelingenverkeer 1902-1952* (Amsterdam: Van Munster’s Drukkerijen, 1952).

⁷² Vreemdelingenverkeer “Amsterdam”, *Vijftig jaar vreemdelingenverkeer*, 60-62.

bruikbare statistieken van het Centraal Bureau voor de Statistiek (CBS) over het inkomend toeristenverkeer zijn van 1951.⁷³ Toch kan ik ook op basis van deze statistieke geen uitspraken doen over de exacte aantallen van in Nederland aanwezige Duitsers. Zo omvatten de statistieken alleen de cijfers voor het zomerseizoen – waarvoor zelfs per jaar en per logiesvorm andere grenzen worden aangehouden – ontbreken er in de eerste jaren cijfers van de provincie Overijssel en is niet elke toeristenverblijfplaats onderzocht. Elk jaar worden de onderzoeken uitgebreider, waardoor ook de cijfers van het voorgaande jaar in de nieuwe jaaruitgave naar boven bijgesteld worden.⁷⁴ Hoewel het onmogelijk is om een correct absoluut cijfer te geven van het aantal Duitse toeristen in Nederland per jaar, kan ik met het behulp van de cijfers wel een ontwikkeling van de toeristenaantallen schetsen.

Om de omgang met Duitse toeristen te onderzoeken heb ik gebruik gemaakt van beleidsstukken en correspondentie van het Nederlandse ministerie voor Buitenlandse Zaken en de Nederlandsche Bank, correspondentie over de promotie van Duits toerisme van de Algemene Nederlandse Vereniging van VVV's (ANVV) en notulen van bestuursvergaderingen van de Nederlandse Jeugdherbergencentrale (NJHC). Door deze verschillende organisaties te onderzoeken wordt een zo divers mogelijk beeld geschetst van betekenissen en oordelen die gehecht werden aan het Duits toerisme naar Nederland. Belangrijk hierbij is dat bij deze kwestie persoonlijke opvattingen vaak een prominente plek innamen: het feit dat in correspondentie bijvoorbeeld een negatieve opvatting over Duits toerisme naar Nederland naar voren kwam betekende geenszins dat het hele orgaan waartoe de auteur van de brief behoorde deze opvatting toegedaan was. Daarnaast is het belangrijk om ook ‘tussen de regels’ te lezen: met name in correspondentie is het aannemelijk dat de auteur zijn of haar standpunt bijstaaft en/of anders verwoordde om beter aan te sluiten bij de opvattingen van de ontvanger.

Om de bredere maatschappelijke discussie en spanningen tussen verschillende belangen en opvattingen te onderzoeken over het vraagstuk van de komst van Duitse toeristen heb ik krantenartikelen uit deze periode geanalyseerd. Deze heb ik geraadpleegd via de online

⁷³ In de uitgave Centraal Bureau voor de Statistiek (CBS), *Statistiek van het Vreemdelingenverkeer, Zomerseizoen 1946*, (Den Haag: Rijksuitgeverij, 1947) worden slechts Valkenburg, Bergen, Schoorl en de Waddeneilanden behandeld. Bovendien is bij enkele statistieken als categorie voor de herkomst van de toerist “Buitenlanders en woonplaats onbekend” gebruikt, waardoor geen uitspraak gedaan kan worden over de aantallen Duitse toeristen. In de uitgave Rijksdienst voor het Nationale Plan, *Onderzoek naar de vacatiebesteding buiten de woonplaats in 1947* (1949), uitgevoerd door het CBS, is het onderzoek in geografische zin uitgebreid, maar wordt het buitenland buiten beschouwing gelaten. De uitgave CBS, “Statistiek vreemdelingenverkeer 1952” (Utrecht: Uitgeversmaatschappij W. De Haan N.V., 1953), hoewel gericht op het vreemdelingenverkeer van 1952, bevat ook cijfers voor het zomerseizoen van 1951, en vermeld daarbij de buitenlandse afkomst. Vanaf deze uitgave verschenen jaarlijks nieuwe uitgaven “Statistiek vreemdelingenverkeer” over het vreemdelingenverkeer in het zomerseizoen van het voorgaande jaar.

⁷⁴ Zie hoofdstuk 4.

database Delpher.nl.⁷⁵ Hierbij heb ik onderzocht welke argumenten dominant waren, welke stereotyperingen van Duitsers en Duitse toeristen veel gebruikt werden en welke implicaties de woordkeuze had voor het tot ander construeren van Duitse toeristen. Hierbij moet bedacht worden dat de publieke opinie in een landelijke krant geen afspiegeling hoeven te zijn van een dominant beeld in de samenleving, maar ook slechts de opinie van een of enkele personen. Daarnaast halen negatievere berichten vaker de kranten dan positieve of neutrale berichten, waardoor bijvoorbeeld minder vaak in kranten verscheen dat Duitse toeristen met open armen werden ontvangen, of men neutraal stond tegenover de komst van Duitse toeristen. De krantenartikelen geven echter wel een duidelijker inhoudelijk beeld van de gebruikte argumenten in de publieke discussie omtrent het vraagstuk met betrekking tot Duitse toeristen. Het doel van dit deel van het onderzoek is dus niet om vast te stellen wat de meest voorkomende opvatting was over dit vraagstuk, maar om meer inzicht te verschaffen in de implicaties van de gebruikte argumenten en woordgebruik op de othing van Duitse toeristen.

Omdat de ANWB als Nederlands grootste toeristenorganisatie een bijzondere rol speelde in de promotie van toerisme, het verspreiden van kennis over reizen onder geïnteresseerden en het lobbyen bij overheden voor het vergroten van reismogelijkheden, zal ik ook de positie van de ANWB in dit vraagstuk onderzoeken. Hiervoor maak ik gebruik van de ANWB-bladen *Kampioen*, *Autokampioen* en *Toeristenkampioen*,⁷⁶ en heb ik enkele edities van de reiswijzer voor West-Duitsland geraadpleegd.⁷⁷ Met name de *Kampioen* kon grote invloed uitoefenen op publieke opinies, omdat de *Kampioen* onder alle leden van de ANWB

⁷⁵ Ik ben begonnen met de zoekopdracht "'Duitse toerist" OR "Duitse toeristen" OR "Duits toeristenverkeer" OR "Duitse vreemdelingen"', met als periode 1945-1956 en uitsluitend krantenartikelen. Dit leverde 380 hits op, die ik allen geanalyseerd heb. Daarnaast heb ik een groot aantal gerichte zoekopdrachten gedaan naar krantenartikelen over specifieke gebeurtenissen of krantenartikelen waarnaar verwezen werd in andere krantenartikelen, in bronmateriaal of in literatuur. Hiervoor gebruikte ik gerichte zoektermen en periodisering. Een groot aantal van de geanalyseerde krantenartikelen bevatte dezelfde strekking, en in veel gevallen zelfs exact dezelfde inhoud. Ten behoeve van het overzicht heb ik ervoor gekozen niet naar al deze artikelen te verwijzen. Indien het mogelijk was te verwijzen naar meerdere krantenartikelen, verkoos ik verwijzingen naar grotere en/of landelijke kranten boven verwijzen naar kleinere en/of lokale kranten.

⁷⁶ De *Kampioen* is het algemene ledenblad van de ANWB, met tevens berichten over "eenvoudig toerisme". De *Autokampioen* en de *Toeristenkampioen* zijn afzonderlijke bladen, die zich respectievelijk richtten op autobezitters (met zowel (verkeers)technische mededelingen als binnen- en buitenlandse bestemmingen) en op mensen geïnteresseerd in het maken van binnen- en buitenlandse reizen. Zie ook: Kees Ribbens, *Een eigentijds verleden: alledaagse historische cultuur in Nederland, 1945-2000* (Hilversum: Uitgeverij Verloren, 2002), 140. De edities van de *Kampioen* van 1883 tot en met 2010 zijn digitaal te raadplegen via Google Books (https://books.google.com/books/serial/VZt1-r3becQC?rview=1&source=gbs_navlinks_s, geraadpleegd op 07-06-2019), de edities van de *Autokampioen* en de *Toeristenkampioen* zijn op afspraak in te zien in het Bedrijfsarchief van de ANWB, Wassenaarseweg 220, Den Haag, bedrijfsarchief@anwb.nl.

⁷⁷ Bedrijfsarchief ANWB, Reiswijzers voor het buitenland, deel XIII, "Reiswijzer voor West-Duitsland, ten dienste van Automobilisten, motorwielrijders en wielrijders," eerste druk, 1952; Ibid., tweede druk, 1953; Ibid., derde druk, 1954; Ibid., vierde druk, 1956.

verspreid werd. Hiermee kon het reeds in 1945 rekenen op een publiek van 165.000 lezers.⁷⁸ Ook wanneer de ANWB zich in deze publieke uitgaves verre hield van waardeoordelen, maakte de ANWB wel keuzes in het al dan niet verstrekken van informatie die relevant is voor toeristische interactie met Duitsland en in het publiceren van ingezonden brieven over Duits toerisme te publiceren. Ze speelde hiermee dus in ieder geval een rol speelde in de discussie en de in de brieven gegeven visies niet onbespreekbaar achtte.

Op basis van het aantal Duitse toeristen en de manieren waarop deze verschillende actoren betekenissen toekenden aan het Duits toerisme heb ik de periode 1945-1956 onderverdeeld in drie fases. Voor elk van deze fases staat een ander aspect van de behandeling van het Duits toerisme centraal. Deze fases zijn verdeeld over de hoofdstukken: in hoofdstuk 2 behandel ik de periode 1945-1949, in hoofdstuk 3 de periode 1949-1952, en in hoofdstuk 4 de periode 1952-1956.

⁷⁸ Ribbens, *Een eigentijds verleden*, 138.

Hoofdstuk 2

‘Periode van verse wonden’: Wrok en behoedzaam idealisme, 1945-'49

De Tweede Wereldoorlog liet diepe wonden achter in het Nederlands collectief geheugen. Waar Nederland tijdens de Eerste Wereldoorlog neutraal was gebleven, was zij nu overrompeld geweest door de aanval van Duitsland en de daarop volgende bezetting. Niet alleen deze pijnlijke oorlogsherinnering bleef na de Bevrijding lang domineren, ook negatieve denkbeelden over het Duitse volk bleven het dominante Nederlandse Duitslandbeeld nog lang beïnvloeden. Uit opiniepeilingen van het NIPO⁷⁹ uit januari 1947 bleek dat de dominante denkwijze over het Duitse volk in Nederland een stuk negatiever was dan die in de Canada, Engeland en de Verenigde staten:

Tabel 2: Antwoorden, in percentages van het totaal aantal antwoorden van de respondenten per land, op de vraag “Hoe staat U op ’t oogenblik tegenover het Duitse volk als geheel: vriendelijke of onvriendelijk?”, NIPO, januari 1947.⁸⁰

Land	Onvriendelijk	Vriendelijk	Onverschillig, Geen oordeel
Nederland	53%	29%	18%
Frankrijk	56%	3%	41%
Canada	28%	41%	31%
Engeland	36%	42%	22%
Verenigde Staten	28%	45%	27%

Tabel 3: Antwoorden, in percentages van het totaal aantal antwoorden van de respondenten per land, op de vraag “Wat denkt U, zal Duitsland een vredelievend, democratisch volk worden of een land dat weer een oorlog zal willen beginnen?”, NIPO, januari 1947.⁸¹

Land	Oorlogszuchtig	Vredelievend	Geen oordeel
Nederland	63%	14%	23%
Frankrijk	63%	10%	27%
Canada	58%	20%	22%
Engeland	43%	23%	34%
Verenigde Staten	58%	22%	20%

Een kritische benadering van deze resultaten is op zijn plaats. Zo is onmogelijk te achterhalen in welke mate respondenten ‘vriendelijk’ dan wel ‘onvriendelijk’ tegenover het Duitse volk stonden. Ook konden de opiniepeilingen opinievormend zijn, doordat een deel van de

⁷⁹ Online te raadplegen via: Polls Archief - Baschwitz Instituut, *Publicaties opinie onderzoek in Nederland 1946-1985*, (Universiteit van Amsterdam, 2005), geraadpleegd via DANS EASY, <https://doi.org/10.17026/dans-xkc-jy2t>.

⁸⁰ NIPO-bericht no. 81, “Nederland, de Verenigde Staten, Engeland, Frankrijk en Canada geven hun oordeel over Duitsland,” januari 1947, *Publicaties opinie onderzoek in Nederland 1946-1985*.

⁸¹ NIPO-bericht no. 81.

respondenten mogelijk nog geen mening had over de kwestie waarnaar zij gevraagd werden. Het zou onjuist zijn te concluderen dat ‘de’ Nederlandse publieke opinie over Duitsland negatief was. In plaats van één publieke opinie was er een veelvoud aan verschillende opinies en gradaties die niet in de resultaten naar voren komen. Toch kan door een vergelijking met de resultaten van de andere landen afgeleid worden dat in Nederland een relatief sterke anti-Duitse stemming heerste.

Op basis van deze cijfers zou je vermoeden dat men in Nederland in deze periode niet met open armen klaarstond om Duitse toeristen te verwelkomen. Toch waren er reeds in deze periode enkele groepen die toeristische interactie met Duitsland wilden hervatten. Zij waren echter genoodzaakt zich daarbij te verhouden tot dominante negatieve Duitslandbeelden van anderen – en mogelijk ook van henzelf. Van een diep gekoesterde wrok ten aanzien van alles dat Duits is tot een behoedzaam idealistisch streven naar de hervatting van contacten: zoals we zullen zien werd in de periode tussen 1945 en 1949 het oorlogsverleden als argument gebruikt om zowel voor als tegen de hervatting van de toeristische interactie met West-Duitsland te pleiten.

2.1 Vreemdelingenstatistieken: Duitse toeristen blijven weg

Hoeveel Duitsers na de oorlog Nederland bezochten is voor de eerste naoorlogse jaren niet vast te stellen. Het CBS hield voor de eerste naoorlogse jaren nog geen statistieken bij voor het vreemdelingenverkeer. Het systematisch bijhouden van vreemdelingenstatistieken werd blijkbaar niet als prioriteit gezien. Enerzijds is het logisch dat dit geen prioriteit was in de veeleisende wederopbouwperiode, maar anderzijds lijkt dit ook te betekenen dat het vreemdelingenverkeer nog te beperkt was – of als te onbelangrijk gezien werd – om direct na de oorlog een systeem voor het bijhouden van de inkomende buitenlandse vreemdelingenop te tuigen. In de eerste oorlogsjaren hielden enkele grote steden echter wel al dergelijke statistieken bij. De Vereeniging tot bevordering van het Vreemdelingenverkeer “Amsterdam” (VVV “Amsterdam”) publiceerde de cijfers hiervan in het jubileumboekje *Vijftig jaar vreemdelingverkeer 1902-1952* (zie tabel 4).

Tabel 4: Aantal overnachtingen in Amsterdamse hotels, logementen en pensions, per land van herkomst, 1938-1939 en 1946-1949.⁸²

Landen van herkomst	1938	1939	1946	1947	1948	1949
V.S. van N.A.	30.079	22.461	24.382	36.856	56.186	65.996
Engeland . . .	36.631	28.563	25.220	39.485	60.635	65.019
België	23.006	17.405	24.732	31.798	62.208	56.208
Frankrijk . . .	27.562	19.670	15.485	23.004	36.394	37.470
Duitsland . . .	83.065	60.666	4.478	10.801	19.844	17.482
Overigbuitenl.	83.713	59.235	42.445	77.118	128.263	145.153
Buitenland . .	284.056	208.000	136.742	219.062	363.530	387.328
Nederland . . .	304.746	351.889	538.319	525.153	580.190	422.659
Totaal	588.802	559.889	675.061	744.215	943.720	809.987
waarvan buitenland in %	48,3	37,2	20,3	29,4	38,5	47,8

Deze cijfers geven geen volledig beeld van het aantal vreemdelingen in Nederland, maar tonen wel een algemene trend in de ontwikkeling van het vreemdelingenverkeer. Vóór de oorlog vormden inwoners van Duitsland nog de belangrijkste groep buitenlandse overnachters in Amsterdam, maar in 1946 is hier weinig van over. Hoewel het aantal Duitse overnachtingen daarna toeneemt, is het aantal in 1948 nog steeds slechts 24 procent van de Duitse overnachtingen in 1938. Tussen 1949 en 1951 stijgen de aantallen Duitse overnachtingen sneller. Desalniettemin zal het aandeel overnachtingen van Duitsers om toeristische redenen zeer beperkt zijn geweest. Zo staat in de begeleidende tekst: “Het belangrijkste percentage van het bezoek uit dat land bestaat hoofdzakelijk uit zakenlieden en Amerikaanse militairen, die tot de bezettingstroepen in Duitsland behoren.”⁸³

2.2 Overheidsbeleid: “heropvoeding” door culturele inmenging

Omdat Duitsland na de Tweede Wereldoorlog sterk veramd was waren er voor individuen en gezinnen weinig financiële middelen om een buitenlandse vakantie te maken. Dit was echter niet de enige reden dat Duits toerisme naar Nederland nog niet tot stand kwam: ook beleid van de Nederlandse overheid was erop gericht om ‘plezierreizen’ nagenoeg onmogelijk te maken. Wegens de deviezenschaartse stonden overheden kort na de oorlog slechts ‘economisch

⁸² Scan uit origineel: VVV “Amsterdam”, *Vijftig jaar vreemdelingenverkeer*, 60. Het origineel bevat ook de jaren 1950 en 1951. In hoofdstuk 3 zijn deze ook te zien.

⁸³ VVV “Amsterdam”, *Vijftig jaar vreemdelingenverkeer*, 62.

verantwoorde zakenreizen' toe.⁸⁴ Ook visa voor verkeer tussen Nederland en West-Duitsland werden uitsluitend verstrekt bij zakelijk of politiek belang.⁸⁵ Soepelere regelingen met andere landen, zoals Frankrijk, België, Groot-Britannië en Zwitserland kwamen al wel eerder tot stand.⁸⁶

Hoewel de Nederlandse overheid nog niet bereid was een toeristische regeling te sluiten met West-Duitsland, zag zij wel noodzaak in het onderhouden van contacten met de Oosterbuur. Dit betrof echter geen vrije uitwisseling van personen, maar een *top-down* cultureel beïnvloedingsproces. Zo schreef minister Stikker (Buitenlandse Zaken) in een memorandum over het geallieerde beleid met betrekking tot Duitsland van januari 1947⁸⁷ dat het Nederlandse contact met Duitsland in het teken diende te staan van het “genezingsproces” of de “heropvoeding” van het Duitse volk. Hiervoor moesten “alle godsdienstige, culturele en maatschappelijke krachten in Europa en daarbuiten worden gemobiliseerd”.⁸⁸ Volgens het memorandum bestond voor de heropvoeding van het Duitse volk “een groot en levendige belangstelling (...) in alle kringen van het Nederlandsche volk, zoowel in die van het kerkelijk leven als in die van het onderwijs en die der sociale en culturele organisaties.”⁸⁹

Bij deze ‘heropvoeding’ richtte Nederland zich uitsluitend op het onderwijs en kerkelijke, sociale en culturele organisaties in Duitsland. Eén van de organisaties die hierin een voortrekkersrol nam was de Coördinatie Commissie voor Culturele Betrekkingen met Duitsland (CCCD), dat vanaf 1948 financiële ondersteuning van de Nederlandse overheid ontving.⁹⁰ De CCCD was een overkoepelende organisatie van tientallen instellingen en groeperingen die het geestelijk, cultureel en sociaal contact met Duitsland wilde stimuleren. Zij legde sterke nadruk op heropvoeding, waarvoor zij zelf het woord “reëducatiewerk”

⁸⁴ “Voorloopig geen buitenlandsch toerisme?,” *Autokampioen* 37, no. 4 (25 aug 1945): 27. “Wanneer weer buitenlandsch toerisme? Spoedige herleving gewenscht,” *Mededeelingenblad ANWB / Kampioen* (Oktober 1945), 2, geraadpleegd 07-06-2019, <https://books.google.nl/books?id=VHnEP0pWjz8C&lpg=PA1&lr&hl=nl&rview=1&pg=PA2#v=onepage&q&f=false>. Tot en met december 1945 verving het sobere *Mededeelingenblad de Kampioen* als communicatiemiddel met de leden, omwille van de naoorlogse papierschaarste.

⁸⁵ Zie bijvoorbeeld: “Reisverkeer voor de Britse en de Amerikaanse zone van Duitsland,” *Kampioen* 64, no 7 (juli 1949), 215.

⁸⁶ Zie bijvoorbeeld: “De komende vacaties,” *Kampioen* 63, no.4 (april 1948), 84.

⁸⁷ Staten-Generaal digitaal, *Handelingen der Staten-Generaal, 1946-1947*, Kamerstukken, kamerstuknummer 383, ondernummer 1, “Memorandum van de Nederl. Reg. nopens het door de geallieerde mogendh. ten aanzien van Duitschland te voeren beleid,” Minister Stikker (Buitenlandse Zaken) aan Tweede Kamer, 14 jan. 1947, geraadpleegd 07-06-2019, <https://resolver.kb.nl/resolve?urn=sgd%3Ampg21%3A19461947%3A0001292>.

⁸⁸ *Handelingen Staten-Generaal 1946-1947*, “Memorandum ten aanzien van Duitschland te voeren beleid,” 13.

⁸⁹ *Ibid.*, 13.

⁹⁰ Wielenga, *Partner uit noodzaak*, 358-361. Wielenga heeft de CCCD en diens werkzaamheden uitvoerig behandeld in zijn publicatie. In dit onderzoek zullen slechts enkele voor dit onderwerp relevante inzichten gegeven.

gebruikte.⁹¹ De impact van de werkzaamheden van de CCCD bleek echter gering, met name omdat de CCCD slechts een overkoepeling was voor reeds bestaande activiteiten en een beperkt publiek bediende.⁹² Tevens zwol de kritiek op de “re-education”, die gemotiveerd zou zijn door een gevoelde morele superioriteit en “zelfoverschatting der Westelijke democratie”, in zowel Duitsland als Nederland vanaf 1948 steeds verder aan.⁹³ Volgens verschillende critici had deze houding zelfs een verslechtering van de internationale contacten teweeg gebracht. Tenslotte kon ook het wekken van belangstelling voor Duitsland in Nederland – middels het verspreiden van de deels Duitstalige *Duitse Kroniek* – op stevige kritiek rekenen.⁹⁴

Ook in de “Nota stand van zaken met betrekking tot het Duitse vraagstuk” uit juli 1949⁹⁵ stelde de Nederlandse regering dat het “van het allergrootste belang” was om Duitsland “uit zijn geestelijk isolement” te verlossen.⁹⁶ Aansluitend bij het memorandum uit 1947 pleitte zij voor het aanknopen van betrekkingen met “die groepen uit het Duitse volk, die door hun posities in kerken, universiteiten, kweekscholen, vakverenigingen, standorganisaties en politieke partijen de toekomstige leiders van het Duitse volk zullen zijn”.⁹⁷ Weliswaar was de integratie van West-Duitsland “een onontkoombaar vereiste” voor een krachtig West-Europa, maar het proces moest “in etappes geschieden”.⁹⁸

Hoewel de Nederlandse overheid de mening toegedaan was dat contact nodig was om internationale spanningen te verminderen, leek ze tot 1949 nog bereid te zijn het Duits toerisme naar Nederland te bevorderen. In plaats daarvan moesten verschillende facetten van het Duitse geestelijke en sociaal-culturele leven stapsgewijs en *top-down* beïnvloed worden.

⁹¹ Nationaal Archief (NA), Den Haag, *Ministerie van Buitenlandse Zaken: Code-archief 1945-1954*, archiefinventaris 2.05.117, inventarisnummer 12965, Werkzaamheden van de Coördinatie-Commissie voor Culturele Betrekkingen met Duitsland (CCCD), opgericht in Den Haag op 8 juni 1948, 1947 – 1954, “Ontwerp resolutie,” ongedateerd. Hoewel het archiefstuk ongedateerd is, moet het in ieder geval geschreven zijn na 26 juni 1947 – omdat er verwezen wordt naar besprekingen op initiatief van het Rode Kruis op 26 juni 1947 – en vóór 13 augustus 1947 – dit is de datum van het eerst gedateerde archiefstuk in deze archiefinventaris, een brief waarin genoemd is dat reeds tot oprichting van de CCCD is besloten en aansluiting mogelijk is “voor alle bonafide organisaties, die zich met culturele contacten in Duitsland bezig houden”. Zie: NA, *BuZa: Code-Archief 45-54*, 2.05.117, inv. nr. 12965, CCCD, “Brief W. Verkade, Nederlands Genootschap voor Internationale Zaken en Van Ketwich Verschuur, Nederlandsche Roode Kruis, aan de Raad van Ministers van het Koninkrijk der Nederlanden,” 13 augustus 1947.

⁹² Wielenga, *Partner uit noodzaak*, 358-360.

⁹³ Zie bijvoorbeeld: “Re-education,” *Trouw* 06-10-1948, 1, <https://resolver.kb.nl/resolve?urn=ABCDDD:010824124:mpeg21:a0001>.

⁹⁴ Wielenga, *Partner uit noodzaak*, 360-361.

⁹⁵ Staten-Generaal digitaal, *Handelingen der Staten-Generaal, 1948-1949*, Kamerstukken (bijlagen), kamerstuknummer 1306, ondernummer 1, “Nota stand van zaken met betrekking tot het Duitse vraagstuk,” Minister Stikker (Buitenlandse Zaken) aan Tweede Kamer, 19 juli 1949, geraadpleegd 07-06-2019, <https://resolver.kb.nl/resolve?urn=sgd%3Ampeg21%3A19481949%3A0002139>, pagina 7.

⁹⁶ *Handelingen Staten-Generaal 1948-1949*, “Nota stand van zaken met betrekking tot het Duitse vraagstuk,” 7.

⁹⁷ *Ibidem*, 7.

⁹⁸ *Ibidem*, 7.

2.3 Reizen voor de jeugd: behoedzaam idealisme

Waar de Nederlandse overheid heropvoeding als remedie voor “het Duitse vraagstuk” zag, hadden enkele toeristische organisaties vrijere vormen van contact voor ogen. Zo benadrukte de International Youth Hostel Federation (IYHF) de rol van jeugdtoerisme in het creëren van een duurzame vrede. Volgens de IYHF zou internationale uitwisseling van jongeren leiden tot meer wederzijds begrip en verdraagzaamheid van andere nationaliteiten.⁹⁹ Zo riep de IYHF tijdens de eerste naoorlogse conferentie in september 1946 overheden op reisbarrières op te heffen.¹⁰⁰

Dit idealisme botste echter regelmatig met sterke emoties jegens Duitsers. Hoewel het feit dat de eerste naoorlogse conferentie ook bezocht werd door een Duitse afvaardiging leek te duiden op acceptatie, gaven Duitse afgevaardigden aan met ongemak benaderd of genegeerd te worden door afgevaardigden van verschillende landen.¹⁰¹ Ook de Nederlandse Jeugdherberg Centrale (NJHC) leek niet gecharmeerd van de aanwezigheid van de Duitse delegatie. NJHC-bestuurslid Meijlink oordeelde in een vergadering van de Raad van Toezicht en Advies (RUTENA): “De aanwezigheid van Duitse afgevaardigden was mogelijk geen succes, er is misschien teveel geforceerd.”¹⁰²

Ondanks dit ongemak stemde de NJHC kort hierna besloten in met een uitwisseling met het Duitse jeugdherbergennetwerk. In december 1946 ontving de NJHC het verzoek van de Britse bezettingsautoriteiten om enkele Duitse jeugdherbergouders een opleiding te geven in een Nederlandse jeugdherberg. Het bestuur zegde medewerking toe, maar dat ging niet van harte:

“Hoewel men [het bestuur] algemeen voelt, dat men hier aan de wederopbouw van Duitsland een bijdrage zal moeten leveren, is men zich bewust van de grote moeilijkheden, die hier voor Nederland in kunnen schuilen. Men vreest verzet bij de Nederlandse trekkers, zelfs tegen een tijdelijke aanwezigheid van een Duitsen assistent in een jeugdherberg. Men meent niettemin, dat men tot medewerking verplicht is en machtigt den secretaris om op beperkte schaal medewerking toe te zeggen, terwijl alle aandacht zal moeten worden geschonken aan een juiste keuze van gegadigden en van de te bezoeken jeugdherbergen, terwijl wanneer zich moeilijkheden zouden voordoen, de proef beëindigd dient te worden. Van

⁹⁹ Jobs, *Backpack Ambassadors*, 3-7.

¹⁰⁰ Internationaal Instituut voor Sociale Geschiedenis (IISG), Amsterdam, *Archief Nederlandse Jeugdherberg Centrale*, Notulen van de Raad van Toezicht en Advies (RUTENA), inventarisnummer 2: 1945-1959, “Notulen vergadering 12 oktober 1946,” Internationale verhoudingen, blz. 4-5.

¹⁰¹ Jobs, *Backpack Ambassadors*, 27.

¹⁰² IISG, *Archief NJHC*, Notulen RUTENA, “12 oktober 1946,” blz. 4.

deze stap zou ook in [ledenblad] “De Trekker” mededeling moeten worden gedaan om de trekkers op die wijze voor te bereiden.”¹⁰³

Deze eerste naoorlogse samenwerking kwam niet zonder tegenzin tot stand. Enerzijds leek dit voort te komen uit een angst voor de reacties van Nederlandse trekkers, maar anderzijds leek het bestuur het opleiden van Duitse herbergouders vooral als een vervelende plicht te veronderstellen. In plaats van te noemen dat de NJHC hier graag medewerking aan *wilde* verlenen besprak het bestuur immers dat ze voelde dat ze “een bijdrage *zal moeten* leveren”. Het hogere idealistische doel, de wederopbouw van Duitsland, bleek echter ondanks deze emoties doorslaggevend.

In april 1947 namen de Britse bezettingsautoriteiten wederom contact op met de NJHC, ditmaal met het verzoek medewerking te verlenen aan een werkkamp voor herstelwerkzaamheden aan Duitse jeugdherbergen nabij de grens. Het bestuur besloot om in de eerstvolgende uitgave van de *Trekker* een oproep te plaatsen om deelnemers te werven.¹⁰⁴ Hoewel we op basis van de in Nederland heersende sentimenten zouden verwachten dat dit voor veel Nederlanders nog te vroeg kwam, toonde de NJHC door hier medewerking aan te verlenen dat ze de internationale contacten met West-Duitsland graag wilde hervatten. Dit idealisme is ook voorzichtig te proeven bij de bespreking van de elfde IYHF-conferentie in augustus 1949, waarbij West-Duitsland geweigerd werd als lid. Hoewel in de notulen niet expliciet benoemd is dat het bestuur dit besluit betreurde, besprak het bestuur bij het behandelen van de conferentie dat “[h]et contact met de vertegenwoordigers van het jeugdherbergwerk van zoveel landen is echter zeker van belang, daar het doel: een organisatie over de gehele wereld, die één van geest is, nog lang niet bereikt is.”¹⁰⁵ Hoewel ze het hiermee niet expliciet benoemde, veronderstelde het bestuur dat West-Duitsland welkom zou zijn bij de “organisatie over de gehele wereld”. Dit benadrukte het idealistische oogpunt van de NJHC.

Dit idealisme lijkt uit angst en behoedzaamheid echter vaak niet volledig tot uiting te komen. Tijdens dezelfde bestuursvergadering behandelde het bestuur een ingekomen stuk van de CCCD behandeld, waarin de NJHC gevraagd werd de uitwisseling met West-Duitsland te bevorderen. Hoewel de secretaris wees op het feit dat het isoleren van West-Duitsland gevaarlijk en trekkers interesse hadden in reizen naar Duitsland, wees een ander bestuurslid op

¹⁰³ IISG, *Archief NJHC*, Notulen van het Bestuur, inventarisnummer 6: 1938-15 maart 1941, 23 juni 1945-1946, “Notulen vergadering 14 december 1946, nr. 132,” punt 29: Contact met Buitenlandse JH-Organisaties, blz. 5-6.

¹⁰⁴ IISG, *Archief NJHC*, Notulen van het Bestuur, inventarisnummer 7: 1947-1950, “Notulen vergadering 19 april 1947, nr. 136,” punt 29: Contact Buitenlandse Jeugdherbergorganisaties, blz. 5.

¹⁰⁵ IISG, *Archief NJHC*, Notulen van het Bestuur, inventarisnummer 7: 1947-1950, “Notulen vergadering 3 september 1949, nr. 162,” punt 22a: International Youth Hostel Federation, blz. 9.

“[h]et gevaar, dat ex-NSBers en -Jeugdstormers juist naar Duitsland zouden gaan,”¹⁰⁶ waarmee de contacten tussen Nederland en Duitsland zich juist ongunstig zouden ontwikkelen. Het bestuur besloot verder contact op te nemen met de CCCD en te rapporteren aan de Commissie voor Buitenlandse Zaken.¹⁰⁷ Ondanks idealisme en goede bedoelingen kwam samenwerking anno 1949 nog slecht mondjesmaat van de grond. De NJHC leek angstig voor negatieve reacties van Nederlandse trekkers en/of de Nederlandse samenleving als geheel, maar ook eigen ressentimenten of ongemak leken een rol te spelen. Desalniettemin was de NJHC de eerste organisatie die, zij het beperkt, toeristische interacties tussen West-Duitsers en Nederlanders faciliteerde.

Een vergelijkbaar streven naar bescheiden en behoedzame contacten met West-Duitsland zien we bij het Nederlands Bureau voor Buitenlandse Studentebetrekkingen (NBBS), hoewel zij wat later was dan de NJHC. Na de oorlog organiseerde het NBBS reizen naar het buitenland op uitwisselingsbasis, wat de internationale contacten en vrede moest bevorderen.¹⁰⁸ Uitwisseling met West-Duitsland vond in deze eerste jaren echter niet, maar in het jaarverslag van 1948-1949 beschreef het NBBS dat dit één van haar doelen was: “Het NBBS hoopt ten zeerste dat volgend jaar, op bescheiden schaal, en weliswaar met grote behoedzaamheid, de betrekkingen met Duitsland weer zullen kunnen worden opgenomen.”¹⁰⁹

2.4 ANVV: uitsluitend oog voor geallieerde soldaten

Hoewel de uitkomsten beperkt waren hadden de NJHC en het NBBS een duidelijke idealistische grondslag bij hun werkzaamheden. Voor de Algemene Nederlandse Vereniging van VVV's (ANVV) lag dat net wat anders. Zij bediende een grotere doelgroep – de Nederlandse samenleving als geheel – en was voornamelijk gericht op het aantrekken van toeristen uit commercieel belang. Waar de jongerenorganisaties eigen systemen optuigden om reisbeperkingen te omzeilen of aandrongen op versoepeling van deze beperkingen, legde de ANVV zich eerder neer bij deze situaties.

¹⁰⁶ IISG, *Archief NJHC*, Notulen van het Bestuur, inventarisnummer 7: 1947-1950, “Notulen vergadering 3 september 1949, nr. 162,” punt 22b: Coördinatie Commissie voor de Culturele Betrekkingen met Duitsland, blz. 9.

¹⁰⁷ Ibidem.

¹⁰⁸ NA, *Nederlands Bureau voor Buitenlandse Studentebetrekkingen (NBBS)*, archiefinventaris 2.19.068, inventarisnummer 10, Jaarverslagen met begrotingen, accountantsrapporten, reisverslagen, correspondentie en bijlagen, 1949-1952, “Beknopt Jaarverslag van het NBBS over het jaar 1948/1949,” 1.

¹⁰⁹ NA, *NBBS*, “Beknopt Jaarverslag 1948/1949,” 10.

In 1948 en 1949 maakte een ANVV-vertegenwoordiger enkele reizen naar de bezettingszones van West-Duitsland om te onderzoeken welke kansen hier lagen voor het toerisme naar Nederland. Deze promotietochten waren echter in eerste instantie gericht op de geallieerde – met name Amerikaanse – soldaten van de bezettingslegers, om hen te verleiden hun verlof in Nederland door te brengen. Zo schreef de ANVV-vertegenwoordiger in het verslag van de eerste promotietocht in de Amerikaanse bezettingszone, van 25 tot 27 augustus 1948, dat “de Amerikaanse Zone van Duitsland een voor ons braakliggend terrein is. (...) Voor de EUCOMs [de in Europa gestationeerde Amerikaanse soldaten] dient Nederland als vacantieland, vooral in het voor- en naseizoen maar ook in de wintermaanden, op alle mogelijke wijzen te worden gepropageerd.”¹¹⁰ Dat ook de Duitse bevolking van West-Duitsland nog een braakliggend terrein is, beschouwde de ANVV blijkbaar niet als interessant.

Ook tijdens de promotiereis in 1949 richtte de ANVV zich niet op de Duitse bevolking. Op de vraag van een Duits reisbureau waarom ze reclamemateriaal hadden ontvangen voor Nederland terwijl er nog geen reisdeviezen voor Duitsers beschikbaar waren, antwoordde hoofd van de Persdienst van de ANVV De Vries dat dit materiaal “bestemd [was] voor Amerikanen en andere buitenlandse toeristen”.¹¹¹ Later tijdens deze reis had De Vries echter een “lang en nuttig gesprek” op het Amtliches Bayerisches Reiseburo in München, waarbij de mogelijkheden voor Duits toerisme naar Nederland besproken werden. Hoewel beide vertegenwoordigers tot de conclusie kwamen dat “er de eerste jaren van Duits toerisme naar Nederland nog wel evenmin wat komen als van Nederlands toerisme naar Zuid Duitsland”¹¹², oordeelde De Vries dat het aanhouden van de relatie nuttig zou kunnen zijn “in afwachting van de toekomstige ontwikkeling van de toeristische betrekkingen tussen Nederland en Zuid Duitsland”¹¹³ Waar de ANVV zich dus nog uitsluitend op de geallieerde soldaten richtte, leek ze wel bewust van het feit dat het in de toekomst mogelijk zou worden om naar Nederland te gaan voor Duitsers.

In november 1949 maakte De Vries wederom een reis naar West-Duitsland, waar hij in München sprak met de vertegenwoordiger van de Nederlandse Kamer van Koophandel voor Duitsland, de heer Lugtenberg. Lugtenberg vroeg direct naar de mogelijkheden voor hervatting

¹¹⁰ NA, *Algemene Nederlandse Vereniging voor Vreemdelingenverkeer (ANVV)*, 1903-1969, archiefinventaris 2.19.029, inventarisnummer 119, Vertegenwoordigers, algemeen incl. geallieerde militairen 1934-1935 1938-1939 1948-1951, “Verslag van reis naar de Amerikaanse zone van Duitsland, 25-27 augustus 1948” (28 augustus 1948).

¹¹¹ NA, ANVV, 2.19.029, inv. nr. 119, Vertegenwoordigers, “Rapport Mr C.A. de Vries over bezoek aan Zuid Duitsland van 6 tot 10 Augustus 1949,” 2-5.

¹¹² NA, ANVV, “Rapport De Vries 6 tot 10 Augustus 1949,” 6.

¹¹³ NA, ANVV, “Rapport De Vries 6 tot 10 Augustus 1949,” 6-7.

van het toeristenbezoek van Duitsers aan Nederland, waarvan hij “zowel in financieel opzicht voor ons land als om psychologische redenen” hoge verwachtingen had. In het verslag is niet gespecificeerd op welke psychologische redenen Lugtenberg doelde. Het lijkt echter waarschijnlijk dat Lugtenberg van mening was dat een toeristisch bezoek van Duitsers aan Nederland bij zou dragen aan de Nederlandse verwerking van de Tweede Wereldoorlog. Massaal bezoek in autobussen zou echter juist tot onaangename reactie kunnen leiden. De Vries antwoorde echter dat er voorlopig niets zou komen van het Duitse toerisme naar Nederland.¹¹⁴

De belemmeringen voor het Duits toerisme naar Nederland werden in vrijwel elk gesprek tijdens de promotiereizen besproken. Hieraan verbond de ANVV telkens de conclusie dat de tijd voor dit toerisme nog niet gekomen was. De ANVV zag het blijkbaar niet als haar taak om – zoals de NJHC en het NBBS deden – nieuwe mogelijkheden te zoeken voor het mogelijk maken van dit toerisme, maar legde zich neer bij de situatie zoals het was.

2.5 ANWB: opinieverspreider

Als grootste Nederlandse toeristenorganisatie en informatievoorzieners voor in reizen geïnteresseerde Nederlanders had de ANWB een belangrijke positie in het onder de aandacht brengen van reismogelijkheden en het verspreiden van denkbeelden over bestemmingen. Naast summere informatieberichten over de grensformaliteiten met de West-Duitse-bezettingszones¹¹⁵ publiceerde de ANWB drie maal opiniërende ingezonden berichten over Duitsland. Hoewel de daarin gedeelde denkwijzen niet noodzakelijkerwijs de mening van de ANWB-redactie was, koos de redactie er wel voor deze berichten te publiceren en denkwijzen daarin te verspreiden onder haar lezers.

Vlak na de Tweede Wereldoorlog publiceerde de *Autokampioen* van 22 september 1945 een ingezonden stuk dat de mogelijkheid tot Nederlands toerisme naar Duitsland stevig bekritiseerde: “Wat de Duitse hoofdstad betreft, daarheen zullen we den volant niet zoo gauw wenden, wanneer de grenzen eenmaal weer vlot te passeeren zijn. Nederland heeft voldoende van het Pruisendom gezien – voor tientallen jaren.”¹¹⁶ Het is niet verwonderlijk dat zo kort na de Tweede Wereldoorlog een dergelijk denkbeeld gedeeld werd.

¹¹⁴ NA, ANVV, 2.19.029, inv. nr. 119, Vertegenwoordigers, “Rapport van Mr. C.A. de Vries, hoofd van de persdienst der ANVV, betreffende zijn reis naar Duitsland van 22 tot 26 nov. 1949,” 3-4.

¹¹⁵ Zie bijvoorbeeld: “Reisverkeer voor de Britse en de Amerikaanse zone van Duitsland,” *Kampioen* 62, no. 10 (oktober 1947): 215; “Reisverkeer voor de Britse zone van Duitsland,” *Toeristenkampioen* 12, no. 14 (15 juli 1949): 444.

¹¹⁶ “Per... krant door 't buitenland,” *Autokampioen* 37, no. 8 (22 sept 1945): 71.

Tweeënhalf jaar later – wanneer de oorlogsherinneringen inmiddels wat minder vers geworden waren – werd opmerkelijk genoeg een positiever Duitslandbeeld gedeeld in de *Toeristenkampioen*.¹¹⁷ In een verslag van een reis door enkele Zuid-Duitse steden gaat de auteur van het stuk onder meer in op de banden tussen Nederland en Duitsland: “Niettemin bestonden en bestaan er nog steeds met dit land, evenals met andere landen, culturele schakels, die ons verbinden met dingen, die als het gemeenschappelijk bezit van onze beschaving moeten worden beschouwd en wier bestaan ook ons ter harte gaat. (...) Deze banden te onderhouden is plicht en noodzaak.”¹¹⁸ In het stuk wordt met weemoed gekeken naar de verwoestingen in de Duitse steden: “Hetgeen in de oorlog aan cultuurafbraak gepresteerd is, wekt droefenis. Van vele dingen is in feite herstel onmogelijk. (...) Of die ruïne dan Neurenberg of Coventry heet, doet er minder toe.”¹¹⁹ Waar in het stuk uit de *Autokampioen* ‘de Duitser’ als ‘ander’ wordt neergezet, waarmee Nederland in de eerste jaren geen contact hoeft te hebben, benadrukt dit stuk juist de gemeenschappelijkheid tussen Duitsers en andere nationaliteiten, zoals het “gemeenschappelijk bezit van onze beschaving”. Tevens wordt in de laatste zin benadrukt dat nationaliteit geen factor van belang is in de verwoestingen van de Tweede Wereldoorlog, maar dat elke verwoesting in elk land te betreuren is. Duitsers zijn, met andere woorden, niet ‘anders’, maar net als alle andere nationaliteiten.

Andere auteurs leken echter geen enkele bewoording te schuwen om toerisme naar Duitsland te bekritisieren. In juli 1949 publiceerden zowel de *Kampioen* als de *Toeristenkampioen*. Het stuk “Die dummen Holländer...”, origineel gepubliceerd in *De Zwerver*, een weekblad voor oud-verzetslieden.¹²⁰ In het artikel sprak *De Zwerver* zich uit tegen Nederlands toerisme naar Duitsland, waar volgens het artikel steeds meer vraag naar kwam: “Het is natuurlijk waar, dat voor de her-opvoeding van het Duitse volk contact met West-Europa nodig is, maar voor dit contact komen dan toch in hoofdzaak intellectuelen in aanmerkingen, en in ieder geval heeft de belangstelling van deze vacatiegangers niet zulk een nobele bijbedoeling, men wil alleen voor genoeg uit en denkt, dit in het land onzer overweldigers te vinden. Moeten de kruiperig-onderdanige Mof of de “freche” Pruis zich dus inwendig weer vrolijk maken over “die dummen Holländer,” die, na vijf jaar lang te zijn beroofd en mishandeld, nu de bedrijvers van deze misdaden nog hun vakantie-spaarpotjes komen te brengen? (...) Wil men zijn vakantie “gezellig” gaan doorbrengen in een land, waar men ieder

¹¹⁷ “Cultuur op de puinhoop,” *Toeristenkampioen* 11, no. 2 (februari 1948): 24-25, 30.

¹¹⁸ “Cultuur op de puinhoop,” *Toeristenkampioen*, 24.

¹¹⁹ “Cultuur op de puinhoop,” *Toeristenkampioen*, 30.

¹²⁰ “Die dummen Hölländer...,” *Kampioen* 64, no 7 (juli 1949): 201; “Die dummen Hölländer...,” *Toeristenkampioen* 12, no. 14 (15 juli 1949): 427.”

ogenblik in contact kan komen met een dezer sadistische misdadigers, nu vermomd als kelner, treinconducteur of ansichtverkoper? (...) Nederlanders, laat uw gevoel van eigenwaarde u toch weerhouden, uw ontspanning en vacantiegenot te zoeken te midden van degenen, die uw land lafhartig overvallen en uitgeplunderd hebben en tienduizenden landgenoten gemarteld en vermoord. Er zijn andere landen, fatsoenlijke landen, die meer recht hebben op uw bezoek.”

Het interessante aan het stuk is dat het enerzijds de noodzaak voor contact ten behoeve van de ‘heropvoeding’ onderschrijft. Anderzijds stelt het stuk dat er een wezenlijk verschil zat tussen de bedoelingen van heropvoeding – met name door “intellectuelen” – en toerisme. Heropvoeding en een negatief Duitslandbeeld lijken dus goed samen te gaan, maar toeristische contacten en een negatief Duitslandbeeld niet. Het gebruikte discours vergroot de gevoelde distantie tussen ‘wij’ en ‘zij’, met name door het noemen van negatieve stereotypen (“kruiperig-onderdanige”, “freche”, “sadistische”) en door het oorlogsverleden te verbinden aan het Duitse volk in het heden. Dit gebeurt door het gebruik van het woord ‘Mof’ – dat, hoewel het al langer bestond, tijdens de Tweede Wereldoorlog werd gepopulariseerd en in het naoorlogse collectieve geheugen verbonden is aan de oorlogsherinnering.¹²¹ Ook het gebruik van de omschrijving “onzer overweldigers” benadrukt dat het bezetten van Nederland niet slechts een *gewest verleden* is, maar een *in dit moment aanwezig kenmerk* van een volk. Dit werd verder benadrukt door het feit dat deze “sadistische misdadigers” nu vermomd waren als kelner, treinconducteur of ansichtverkoper: hun dienstbare, verwelkomende beroep was slecht een rol, terwijl ‘hun ware aard’ als “sadistische misdadigers” bleef bestaan.

Dit stuk toont als geen ander hoe het oorlogsverleden onlosmakelijk verbonden werd aan de ‘volksaard’ van Duitsers en hoe dat gebruikt werd om te beargumenteren dat het voor toeristische contacten met Duitsland nog te vroeg was. Hoewel dit opiniestuk specifiek gaat over Nederlands toerisme naar Duitsland, konden dergelijke stukken grote invloed hebben op publieke percepties van Duitsers. Dit kon daarom ook het denken over de komst van Duitse toeristen hebben beïnvloed. Het is opmerkelijk te noemen dat de ANWB dit stuk, zonder inhoudelijke opmerking of inleiding, heeft gepubliceerd: ze vermeldde slechts dat het stuk in *De Zwerver* stond, waarna ze de volledige inhoud citeerde. Welke bedoeling de redactie had bij de publicatie van dit stuk is daardoor niet te achterhalen.

¹²¹ Enne Knoops, “Waarom noem(d)en we Duitsers ‘moffen’?,” Historiek, geraadpleegd 07-06-2019, <https://historiek.net/waarom-duitsers-moffen-scheldwoord/60818/>.

2.6 Host gaze: gevoelige omgang met Duitse elementen

Binnen de besproken toeristische organisaties was Duits toerisme al regelmatig onderwerp van discussie. In de bredere maatschappelijke discussie en Nederlandse kranten was dit onderwerp gedurende deze periode echter nog opvallend afwezig. Het leek voor deze periode dusdanig vanzelfsprekend te zijn dat Duitse toeristen nog niet de mogelijkheden hadden om naar Nederland te komen dat dit geen onderwerp van discussie was in kranten. Toch zijn er in deze periode enkele krantenartikelen relevant voor dit onderzoek.

Zo meldde *Trouw* in 1946 dat Duitssprekende Zwitserse toeristen in Nederland “onaangenaamheden ondervinden”.¹²² Volgens *Trouw* was deze behandeling bijzonder pijnlijk en onverdiend. Immers, Zwitsers waren niet de bezetters tijdens de Tweede Wereldoorlog, dus zij verdienen geen dergelijke behandeling. Ook de ANVV drong aan op een ongedwongen en hartelijk ontvangst van Duitssprekende Zwitsers. *Trouw* achtte het echter wel verklaarbaar dat men “bij het hooren van Duitse klanken een gereserveerde houding aanneemt”.¹²³ Door het legitimeren van de “gereserveerde houding” bij het horen van Duitse taal – maar tegelijkertijd aan te dringen op vriendelijk ontvangst van Duitssprekende Zwitsers – lijkt de boodschap dat Duitse toeristen niet welkom zijn genormaliseerd te worden. Immers, hoewel Nederlanders mogelijk een emotionele reactie hadden bij het horen van Duitssprekende Zwitserse toeristen, dienden zij wél hartelijk ontvangen te worden, omdat ze geen ‘echte’ Duitsers zijn.

Met name in grensregio’s was het verruimen van het algemene verkeer met West-Duitsland al redelijk vroeg onderwerp van discussie. Zo meldde het *Algemeen Handelsblad* in december 1946 dat er in Limburg steeds meer stemmen opgingen om het grensverkeer met de Engelse bezettingszone te vergroten. Voor vrij grensverkeer leek de tijd echter nog niet rijp: “Daarvoor is de volksstemming, zelfs in Zuid Limburg (...), nog niet passief genoeg.”¹²⁴ Hierbij leek het *Algemeen Handelsblad* te suggereren dat een ‘passieve stemming’ betekende dat de aanwezigheid van Duitse toeristen geaccepteerd zou worden. In plaats daarvan werd handelsverkeer en culturele betrekkingen “door de leidende geesten van hier en ginds” wel gewaardeerd.¹²⁵

Voor één vorm van toerisme uit de West-Duitse bezettingszone was in 1947 ruimschoots aandacht in de pers: op 20 mei kwam een groep van 43 Nederlandse kinderen die

¹²² “Geen service, geen Zwitsers,” *Trouw* 28-08-1946, 2, <https://resolver.kb.nl/resolve?urn=ABCDDD:010936781:mpeg21:a0041>.

¹²³ “Geen service, geen Zwitsers,” *Trouw*.

¹²⁴ “Grensverkeer met bezet gebied,” *Algemeen Handelsblad* 28-12-1946, 4, <https://resolver.kb.nl/resolve?urn=KBNRC01:000045874:mpeg21:a0043>.

¹²⁵ “Grensverkeer met bezet gebied,” *Algemeen Handelsblad*.

in Aken woonachtig waren naar Nederland, om drie weken vakantie door te brengen bij families in Limburg. Dit was een initiatief van de Nederlandse consul in Aken, met als doel de in slechte gezondheid verkerende kinderen aan te laten sterken. Over de aankomst van de kinderen werd door meerdere kranten bericht¹²⁶ – *de Volkskrant* publiceerde zelfs een foto van de in Nederland aangekomen kinderen¹²⁷ – en na afloop van de vakantie berichtten enkele kranten over de terugkeer van de kinderen.¹²⁸ Een oproep in juli om voor de tweede keer een groep Nederlandse kinderen uit West-Duitsland op vakantie naar Limburg te sturen, dit maal voor twee maanden, vond grote navolging.¹²⁹

Afbeelding 3: De in *de Volkskrant* gepubliceerde foto van de aankomst van de kinderen.¹³⁰

Het ontvangst met open armen dat deze kinderen te wachten stond maakte duidelijk dat nationaliteit bepalend was voor de manier van ontvangst: hoewel ze uit West-Duitsland

¹²⁶ Zie bijvoorbeeld: “Met vakantie naar het vaderland,” *Trouw* 21-05-1947, 2, <https://resolver.kb.nl/resolve?urn=ABCDDD:010871070:mpeg21:a0038>.

¹²⁷ “Vijftig Nederlandse kinderen, die in Duitsland wonen, zijn voor een vakantie van drie weken in Limburgse gezinnen opgenomen,” *de Volkskrant* 22-05-1947, 3, <https://resolver.kb.nl/resolve?urn=ABCDDD:010936272:mpeg21:a0095>.

¹²⁸ “Kinderen keerden naar Duitsland terug,” *Limburgsch dagblad* 14-06-1947, 2, <https://resolver.kb.nl/resolve?urn=ddd:010415439:mpeg21:a0067>.

¹²⁹ “Nederlandse kinderen uit Duitsland met vakantie naar Limburg,” *Het Parool* 17-07-1947, 2, <https://resolver.kb.nl/resolve?urn=ABCDDD:010835151:mpeg21:a0097>.

¹³⁰ “Vijftig Nederlandse kinderen,” *de Volkskrant*.

kwamen, waren ze welkom omdat ze Nederlands waren. De vakantie werd georganiseerd voor de kinderen om aan te sterken in Nederland, iets dat voor anderen in West-Duitsland woonachtigen niet weggelegd was. In de krantenartikelen werd het feit dat de kinderen Nederlands waren dan ook benadrukt. Zo vermelden de artikelen in *Trouw* en *de Volkskrant* dat de kinderen op vakantie gingen naar hun “vaderland”.¹³¹ Dit heeft een sterkere lading dan vermelden dat de kinderen de Nederlandse nationaliteit bezitten: het woord “vaderland” refereert aan een emotionele connectie met het land en benadrukt dat Nederland het “echte” land is waarin de kinderen in kwestie thuishoren.¹³²

Ondanks het feit dat er in deze periode nog weinig om over te schrijven was met betrekking tot Duits toerisme, is in deze artikelen duidelijk waar te nemen dat de voedingsbodem voor anti-Duitse sentimenten met betrekking tot Duitse elementen aanwezig is. Er lijkt sprake te zijn van een fixatie op Duitse elementen, waarbij van iedereen die in eerste instantie Duits lijkt (Duitssprekende Zwitsers en Nederlandse kinderen uit Aken) benadrukt diende te worden dat ze níet Duits zijn. Dat waren niet slechts onschuldige verduidelijkingen zonder invloed: door te benadrukken dat de genoemde groepen *niet* Duits zijn, en daarom *wel* welkom zijn, werd de gedachte dat Duitsers *niet* welkom zijn genormaliseerd en verspreid. Dat deze sentimenten een voedingsbodem zouden zijn voor conflicten wanneer ‘echte’ Duitsers hun weg gingen vinden naar Nederland lijkt haast onvermijdelijk. Deze diepgekoesterde wrok – tegenover het behoudende idealisme van de NJHC en het NBBS – zijn kenmerkend voor deze periode van verse wonden.

¹³¹ In “Met vacantie naar het vaderland,” *Trouw* wordt “vaderland” genoemd in de titel, in “Vijftig Nederlandse kinderen,” *de Volkskrant* is geschreven “Aansterken is natuurlijk de bedoeling van hun verblijf in het vaderland”.

¹³² Zie bijvoorbeeld: “Vaderland,” Dikke Van Dale, Van Dale online woordenboeken, geraadpleegd 17-04-2019, <https://run.vandale.nl/zoeken/zoeken.do>.

Hoofdstuk 3

‘Met frisse tegenzin’: Plichtsbesef en wederopbouwpragmatisme, 1949-’52

Na een periode waarin Nederland zich voornamelijk op haar verse wonden richtte brak een nieuwe periode aan: een periode waarin Nederland met frisse tegenzin samenwerkte met de Bondsrepubliek. Dit betekende niet dat de wonden en gevoeligheid compleet verdwenen waren, maar dat er, door het minder vers en alledaags worden van de oorlogsherinnering en het opkomen van nieuwe urgente vraagstukken, andere afwegingen werden gemaakt. Zo leidde de oprichting van de Bondsrepubliek in mei 1949 tot het besef dat de scheiding tussen het Oost- en Westblok niet tijdelijk was. Nederland moest dus wel samenwerking zoeken met haar Oosterbuur: handel zou een cruciale rol spelen in de wederopbouw en de integratie van de Bondsrepubliek in West-Europa zou leiden tot een sterkere positie tegenover het Oostblok.¹³³

Op basis van enkele NIPO-onderzoeken is te concluderen dat dit ‘wederopbouwpragmatisme’ ook wijdverbreid was onder brede lagen van de bevolking. Zo beantwoorde 72 procent van de NIPO-respondenten in november 1949 de vraag “Behoort volgens U West-Duitsland bij West-Europa of niet?” positief, terwijl slechts 9 procent aangaf West-Duitsland niet tot West-Europa te rekenen.¹³⁴ Ook de beeldvorming ten aanzien van Duitsland was sterk verbeterd. In januari 1950 antwoorde 36 procent van de respondenten dat ze vriendelijk tegenover Duitsland stonden, tegenover 36 procent onvriendelijk. Dit betekende dat ‘vriendelijk’ en ‘onvriendelijk’ voor het eerst in evenwicht waren. De Koude Oorlog had een sterke invloed op de beeldvorming. Zo verslechterde het beeld van de Sovjet-Unie sterk: met 19 procent ‘vriendelijk’ en 54 procent ‘onvriendelijk’ scoorde het Russische volk slechter dan het Duitse volk ooit gescoord had.¹³⁵ Het negatievere beeld van de Sovjet-Unie dat de publieke opinie steeds meer ging domineren lijkt hiermee het negatieve Duitslandbeeld te verdringen, of het negatieve Duitslandbeeld in ieder geval in perspectief te plaatsen van ‘een groter kwaad’.¹³⁶

Het plichtsbesef en pragmatisme leidde ertoe dat verschillende actoren uit de toeristenindustrie plannen om toeristische uitwisseling tussen Nederland en Duitsland te

¹³³ Zie hoofdstuk 1.

¹³⁴ NIPO-bericht no. 350, “Duitsland hoort bij West-Europa,” voor publicatie op 19 november 1949, *Publicaties opinie onderzoek in Nederland*, DANS.

¹³⁵ NIPO-bericht no. 362, “Houding van het publiek ten opzichte van het Duitse volk wordt vriendelijker. De houding tegenover het Russische volk onvriendelijker,” voor publicatie op 7 januari 1950, *Publicaties opinie onderzoek in Nederland*, DANS.

¹³⁶ Voor een uitgebreid onderzoek naar het vijandsbeeld van de Sovjet-Unie, zie bijvoorbeeld: “Vijandbeeld in Nederland: Eindverslag van een onderzoek naar het vijandbeeld in de publieke opinie,” 1981, Studiecentrum voor Vredesvraagstukken, Projectgroep ‘Vijandsbeeld’, Katholieke Universiteit Nijmegen.

bevorderen uitwerkten en een stapsgewijs begin maakten met het op grotere schaal ontvangen van Duitse toeristen. Dit was echter een moeizaam proces. Hierin maakten zij constant een afweging tussen enerzijds de positieve effecten die samenwerking zou hebben en anderzijds de gevoelde emoties.

3.1 Vreemdelingenstatistieken: Duitsers langzaamaan een belangrijke groep

Vanaf 1949 nam het aantal overnachters uit West-Duitsland in Amsterdam sterk toe. Tussen 1949 en 1950 verdubbelde het aantal overnachtingen door personen uit West-Duitsland, en ook daarna zette deze sterke groei door.

Tabel 5: Aantal overnachtingen in Amsterdamse hotels, logementen en pensions, per land van herkomst, 1938-1939 en 1946-1951.¹³⁷

Landen van herkomst	1938	1939	1946	1947	1948	1949	1950	1951
V.S. van N.A.	30.079	22.461	24.382	36.856	56.186	65.996	77.893	76.940
Engeland . . .	36.631	28.563	25.220	39.485	60.635	65.019	72.904	78.515
België	23.006	17.405	24.732	31.798	62.208	56.208	56.251	53.322
Frankrijk . . .	27.562	19.670	15.485	23.004	36.394	37.470	38.759	40.463
Duitsland . .	83.065	60.666	4.478	10.801	19.844	17.482	35.231	62.166*)
Overigbuitenl.	83.713	59.235	42.445	77.118	128.263	145.153	169.189	193.995
Buitenland . .	284.056	208.000	136.742	219.062	363.530	387.328	450.227	505.401
Nederland . .	304.746	351.889	538.319	525.153	580.190	422.659	424.873	414.208
Totaal	588.802	559.889	675.061	744.215	943.720	809.987	875.100	919.609
waarvan buitenland in %	48,3	37,2	20,3	29,4	38,5	47,8	51,4	54,9

*) waarvan 11.005 bezettingsleger van Mei/December.

Opmerkelijk is dat VVV “Amsterdam” bij 1951 vermeldde dat 11.005 van de overnachtingen (17,7%) toe te schrijven waren aan het bezettingsleger uit West-Duitsland. Dit betekende dat zij dit als een onderscheid van belang. Mogelijk wilde zij ook de lezer ‘geruststellen’: op het eerste gezicht was er immers een enorme stijging van het aantal overnachters uit Duitsland, waardoor lezers het gevoel zouden kunnen krijgen ‘overspoeld’ te worden door Duitse toeristen. Door te laten zien dat een groot deel van de stijging voor rekening kwam van het bezettingsleger was dit effect mogelijk veel kleiner.

¹³⁷ Scan uit origineel: VVV “Amsterdam”, *Vijftig jaar vreemdelingenverkeer*, 60.

Gezien de economische en politieke betrekkingen intensiever werden is het waarschijnlijk dat ook ambtenaren, diplomaten en zakenlieden uit West-Duitsland steeds meer in Nederland gingen overnachten. Een completer beeld voor Nederland blijkt uit de statistieken van het vreemdelingenverkeer van het CBS, die voor het eerst in 1951 bijgehouden werden. Uit onderstaande tabel blijkt dat reizigers uit West-Duitsland in 1951 al tot de grotere groepen buitenlandse hotelgasten behoorden.

Tabel 6: De zeven grootste groepen buitenlandse hotelgasten in Nederland, zomerseizoen 1951 (juni-sept.), CBS.¹³⁸

Land(en) van herkomst	Aantal hotelgasten	Aantal hotelovernachtingen
1. België en Luxemburg	53.800	107.600
2. Engeland en Schotland	39.700	128.700
3. Verenigde Staten	30.400	86.700
4. Zweden	25.900	40.800
5. West-Duitsland (incl. geall. mil.)	24.300	58.500
6. Frankrijk	23.700	52.200
7. Zwitserland	18.000	50.100

Deze 24.300 hotelgasten waren echter inclusief de geallieerde militairen gestationeerd in West-Duitsland. Aangezien deze groep in de gemeente Amsterdam 17,7 procent van de doorgebrachte overnachtingen voor hun rekening nam zal het aantal Duitsers dat Nederlandse hotels bezocht dus significant lager zijn geweest. Zoals we in het volgende hoofdstuk zullen zien ging het CBS vanaf 1952 echter onderscheid maken tussen geallieerde militairen en “gewone” toeristen uit West-Duitsland. Dit maakt het niet alleen eenvoudiger om uitspraken te doen over aantallen Duitse toeristen, maar toont ook aan dat dit onderscheid voor het CBS, beleidsmakers en de Nederlandse samenleving van belang was.

Hoewel de CBS-statistieken beter toepasbaar zijn voor dit onderzoek dan de statistieken voor Amsterdam, zijn er nog enkele kritische noten bij het gebruik ervan te plaatsen. In de eerste jaren logementen zeer beperkt onderzocht en tot en met 1952 ontbraken statistieken voor de gehele provincie Overijssel.¹³⁹ Daarnaast werd de methode van onderzoek jaarlijks uitgebreid, waardoor de cijfers van het voorgaande jaar aangepast werden.¹⁴⁰ Tenslotte hebben de cijfers slechts betrekking tot het zomerseizoen, waarvoor per publicatie en per logievorm

¹³⁸ CBS, *Statistiek vreemdelingenverkeer 1952* (Uitgeversmaatschappij W. De Haan N.V., Utrecht, 1953), 13.

¹³⁹ Zie: CBS, *Statistiek vreemdelingenverkeer 1952* (Uitgeversmaatschappij W. De Haan N.V., Utrecht, 1953), 3; CBS, *Statistiek vreemdelingenverkeer 1953* (Uitgeversmaatschappij W. De Haan N.V., Utrecht, 1954), 6.

¹⁴⁰ Vergelijkingen worden hierdoor bemoeilijkt, omdat de cijfers uit bijvoorbeeld 1954 op andere manier verkregen zijn dan de cijfers over 1953 uit de publicatie van 1953. Hierdoor verschillen de cijfers over hetzelfde jaar per publicatie. In het volgende hoofdstuk ga ik hier verder op in.

bovendien verschillende begrenzings aangehouden konden worden.¹⁴¹ Hierdoor is het onmogelijk om vast te stellen hoeveel Duitse toeristen er precies zijn geweest in een bepaald jaar. Wel zullen statistieken in het volgende hoofdstuk gebruikt worden om de ontwikkeling van de aantallen Duitse toeristen te schetsen.

3.2 Visa- en deviezenbeleid: gradueel gewonnen aan Duitsers

Na de oorlog had de Nederlandse overheid veel knoppen om aan te draaien om het Duits-Nederlandse toerisme te beïnvloeden. Door middel van het al dan niet beschikbaar stellen van deviezen en visa kon de regering dit nauwgezet reguleren. Uit het beleid dat hieromtrent gemaakt werd kan geconcludeerd worden dat de Nederlandse overheid anno 1950 nog niet bereid was intensieve toeristische contacten met West-Duitsland te ontwikkelen. Tijdens een overleg van de Duits-Nederlandse contactcommissie – van Nederlandse zijde voornamelijk gevuld door vertegenwoordigers van De Nederlandsche Bank – in februari 1950 vroegen de Duitse afgevaardigden of Nederland bereid was om voor het komende vakantieseizoen de mogelijkheden voor toerisme naar Duitsland te vergroten. De afdeling Reisverkeer van De Nederlandsche Bank (DNB) becijferde dat het verschaffen van deviezen hiervoor 5 miljoen gulden per jaar zou kosten. Daarnaast zou de Nederlandse hotelindustrie te kampen krijgen met teruglopende aantallen gasten: doordat er voor Nederlanders meer mogelijkheden ontstonden om naar het buitenland te gaan zou het binnenlands verblijf afnemen, terwijl er (nog) geen deviezen beschikbaar zouden zijn voor Duitse toeristen naar Nederland.¹⁴² Dit waren echter niet de enige factoren die in overweging moesten worden genomen. In de interne notitie schreef afdeling Reisverkeer aan de directie van De Nederlandsche Bank:

“[Er] zal door ons moeten worden overwogen of in principe deviezen voor toerisme naar Duitsland beschikbaar kunnen worden gesteld, waarbij in dit speciale geval het politieke aspect [onderstreping in archiefstuk] wellicht ook nog onder ogen zal moeten worden gezien.”¹⁴³

Financieel gezien leek de regeling mogelijk. De directie van DNB was zich echter bewust van het feit dat dit een ‘speciaal geval’ betrof en vond dat zij daar niet over kon oordelen. Ze legde

¹⁴¹ Afhankelijk van de verschillende publicaties en logiesvormen loopt het vakantieseizoen van april tot en met september, van mei tot en met september of van juni tot en met september.

¹⁴² NA, *DNB Kantoor Deviezenvergunningen, 1945-1968*, archiefinventaris 2.25.73.04, inventarisnummer 28167, Stukken betreffende diverse aangelegenheden met betrekking tot Duitsland 1943 – 1965, “Notitie F.P.A van Oyen, afdeling Reisverkeer, aan Directie DNB, betreffende Toerisme West-Duitsland, 17 februari 1950.”

¹⁴³ NA, *DNB Kantoor Deviezenvergunningen, Duitsland 1943 – 1965*, “Notitie Van Oyen, 17 februari 1950.”

de kwestie op 4 maart 1950 per brief voor aan Directeur-Generaal voor de Buitenlandse Economische Betrekkingen:

“Hoewel de huidige stand van de accoordrekening het beschikbaarstellen van een bedrag voor toerisme wel zou toelaten, vragen wij ons af, of er overwegingen van politieke aard zijn, welke zich hiertegen verzetten.”¹⁴⁴

Het antwoord liet niet lang op zich wachten. Op 11 maart stuurde de Directeur-Generaal het volgende antwoord naar DNB:

“Hoewel de monetaire rekening op dit ogenblik voldoende ruimte biedt voor het financieren van vakantie-reizen, ben ik van mening, dat uit andere overwegingen de tijd voor een vacantiereisregeling nog niet rijp is.”¹⁴⁵

Wat deze “andere overwegingen” waren werd niet gespecificeerd. Dat deze overwegingen verband hielden met de moeizame verstandhouding met de Bondsrepubliek lijkt echter aannemelijk, zeker gezien de vraag naar de “overwegingen van politieke aard” niet ontkennend werd beantwoord. De Directeur-Generaal leek zich echter bewust voorzichtig uit te drukken, terwijl de strekking van de interne notitie van DNB door het benoemen van “dit speciale geval” en het onderstrepen van “politieke aspect” een stuk stelliger was. Mogelijk was de Directeur-Generaal bang voor de mogelijkheid dat zijn antwoord aan de DNB opgepikt zou worden door de Nederlandse en Duitse kranten, en het stelling benadrukken dat toerisme naar Duitsland niet toegestaan diende te worden wegens het oorlogsverleden de relatie met West-Duitsland zou verslechteren.

Opmerkelijk genoeg begon DNB drie maanden later tóch met het uitgeven van deviezen voor West-Duitsland. Vanaf juni 1950 konden Nederlanders voor toeristische reizen maximaal 300 gulden aan Duitse Marken per jaar krijgen, met de mogelijkheid tot het verkrijgen van extra “benzinedeviezen” ter waarde van 200 gulden indien men met een eigen auto naar West-Duitsland reed.¹⁴⁶ Waarom deze omwenteling in deviezenbeleid werd gemaakt is niet te achterhalen. Toch zal deze regeling er niet voor gezorgd hebben dat Nederlanders direct *en masse* naar West-Duitsland trokken. Naast mogelijke principiële bezwaren waren er nog praktische bezwaren: het prijspeil in West-Duitsland lag hoog en het opnemen van Duitse

¹⁴⁴ NA, *DNB Kantoor Deviezenvergunningen*, Duitsland 1943 – 1965, “Brief Onder-Directeur DNB, aan de Directeur-Generaal van de Buitenlandse Economische Betrekkingen, Ministerie van Economische Zaken, Den Haag, 4 maart 1950.”

¹⁴⁵ NA, *DNB Kantoor Deviezenvergunningen*, Duitsland 1943 – 1965, “Brief van De Plaatsvervangend Directeur-Generaal van de Buitenlandse Economische Betrekkingen, Ministerie van Economische Zaken, aan De Nederlandsche Bank N.V., Kantoor Deviezenvergunningen, Afd. Reisverkeer, 11 maart 1950.”

¹⁴⁶ “Deviezen voor toerisme naar West-Duitsland,” *Toeristenkampioen* 13, no. 12 (15 juni 1950): 363; “Reisdeviezen W.-Duitsland,” *De Telegraaf* 07-06-1950, 2, <https://resolver.kb.nl/resolve?urn=ddd:110584905:mpeg21:a0082>.

deviezen betekende dat men minder deviezen op kon nemen voor andere landen binnen het jaarmaximum van 400 gulden.¹⁴⁷

Waar de redenering in de deviezenpolitiek inconsistent leek te zijn, had de Nederlandse overheid op het gebied van visabeleid wel een duidelijke lijn: op een massale toestroom van Duitse toeristen zitten wij niet te wachten. Zo liet het ministerie van Buitenlandse Zaken op 23 april 1951 per telexbericht aan de Nederlandse ambassade in Bonn weten dat er geen collectieve visa verstrekt mochten worden voor groepsreizen van Duitsers naar Nederland, tenzij deze reizen bijzondere culturele doeleinden hadden.¹⁴⁸ Dat de minister deze strengere richtlijn eind april verstuurde is geen toeval. De bloeiende bollenvelden leidden tussen eind april en begin mei tot de komst van grote aantallen Duitse toeristen naar Nederland, terwijl in diezelfde periode ook Dodenherdenking en Bevrijdingsdag vallen. Doordat het oorlogsverleden in Nederland in die periode bewuster en intenser ervaren werd, lag ook het bezoek van grote aantallen Duitse toeristen een stuk gevoeliger.

Door de onduidelijkheid van deze richtlijn en het onbegrip van de Nederlandse ambassadeur Helb voor dit besluit stuurde de Nederlandse Minister van Buitenlandse zaken op 11 mei 1951 per brief een toelichting. Hierin schreef de minister:

“Een massaal bezoek van Duitse autobussen beladen met “laut und lustige” Duitse gezelschappen aan de bollenvelden (...), dient voorshands zoveel doenlijk te worden afgeremd. Een en ander zou tot frictie kunnen leiden met het eveneens zeer talrijke Nederlandse, ook niet altijd even gedisciplineerde publiek dat zich in de Mei-maand op deze bloeiende velden pleegt te concentreren en aanleiding kunnen geven tot verstoring van de rust en orde.”¹⁴⁹

Volgens de minister was het beperkt laten stijgen van de aantallen Duitse noodzakelijk:

“(...) teneinde enerzijds het Nederlandse publiek aan een wat talrijker Duits bezoek dan tot nu toe het geval was te gewinnen en anderzijds tegemoet te komen aan het streven van de Nederlandse bollenkwekers om reclame te maken voor de afzet van bollen.”¹⁵⁰

¹⁴⁷ “Reisdeviezen W.-Duitsland,” *De Telegraaf*.

¹⁴⁸ NA, *Buitenlandse Zaken Code-Archief 45-54*, archiefinventaris 2.05.117, inventarisnummer 8849, Collectieve visa; correspondentie over: - toerisme naar West Duitsland; - afgifte collectieve lijsten voor toelating in West Duitsland; - het reizen in groepsverband naar West Duitsland; - verlening van collectieve visa aan Duitsers reizende op collectieve paspoorten; - collectieve visa algemeen, 1950 – 1952, “Brief, H.A. Helb, Ambassade der Nederlanden Bonn, aan de Minister van Buitenlandse Zaken, Den Haag, betreffende Verstreking van collectieve visa, 18 december 1951.”

¹⁴⁹ NA, *Buitenlandse Zaken Code-Archief 45-54*, Collectieve visa, “Brief Minister van Buitenlandse Zaken aan Nederlandse Ambassade te Bonn, betreffende verlening van collectieve visa aan personen van Duitse Nationaliteit, 11 mei 1951.”

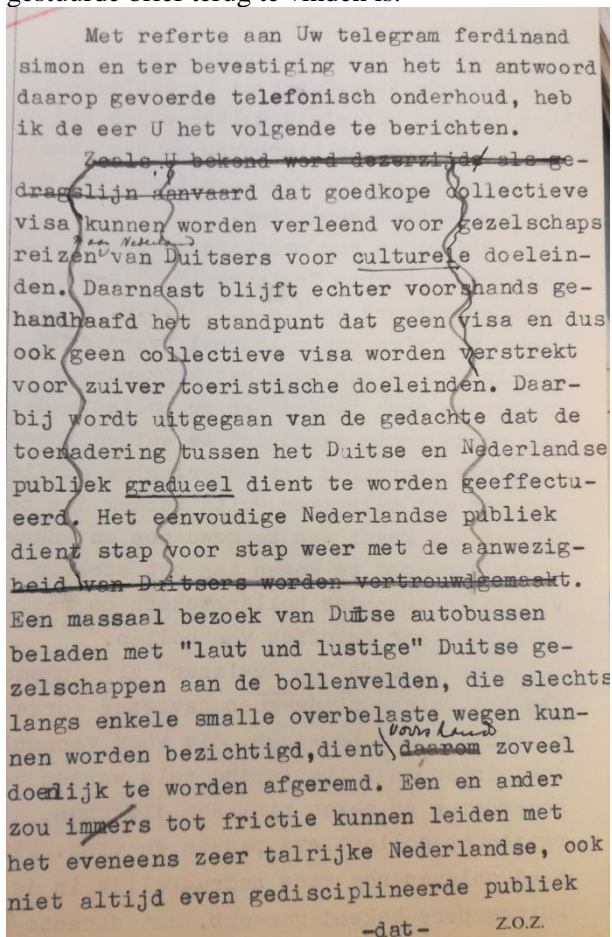
¹⁵⁰ NA, *Buitenlandse Zaken Code-Archief 45-54*, Collectieve visa, “Minister BuZa aan Bonn, 11 mei 1951.”

De gedachte dat het Nederlandse volk stapsgewijs aan de aanwezigheid van Duitse toeristen moest wennen kwam nog explicieter naar voren in een alinea die de brief niet heeft gehaald, maar die wél in de minuut van de brief stond:

“Daarbij wordt uitgegaan van de gedachte dat de toenadering tussen het Duitse en Nederlandse publiek gradueel [onderstreept in archiefstuk] dient te worden geeffectueerd. Het eenvoudige Nederlandse publiek dient stap voor stap weer met de aanwezigheid van Duitsers worden vertrouwd gemaakt.”¹⁵¹

Door de redacteur was deze gehele alinea echter doorgestreept (zie afbeelding 4). Dit beleid van de Nederlandse overheid diende dus niet gecommuniceerd te worden met andere instanties.

Afbeelding 4: Foto van de doorstreepte alinea van de minuut, die niet in de naar de ambassade in Bonn gestuurde brief terug te vinden is.¹⁵²

In de brief en de minuut zijn meerdere opmerkelijke zaken te lezen. Allereerst het feit dat het officiële regeringsbeleid was dat het Nederlandse publiek stapsgewijs aan een wat talrijker

¹⁵¹ NA, *Buitenlandse Zaken Code-Archief 45-54*, Collectieve visa, “Minuut Minister van Buitenlandse Zaken, redacteur Mr. H. Leffertstra, aan Nederlandse Ambassade te Bonn, betreffende verlening van collectieve visa aan personen van Duitse Nationaliteit, mei 1951.”

¹⁵² NA, *Buitenlandse Zaken Code-Archief 45-54*, Collectieve visa, “Minuut Minister BuZa aan Bonn, mei 1951.”

Duits bezoek gewend moest raken. Bij de Nederlandse overheid leek sprake te zijn van angst voor mogelijke negatieve reacties uit de samenleving. Hierin laat de minister zich opvallend neerbuigend uit over deze groepen. Zo schreef hij over het “eenvoudige Nederlandse publiek” en het “ook niet altijd even gedisciplineerde” Nederlandse publiek dat de bollenvelden bezocht, dat volgens de minister blijkbaar niet in staat zou zijn zich behoorlijk te gedragen ten opzichte van de Duitse reisgezelschappen. Hiermee positioneerde de minister zichzelf boven deze groepen en veronderstelde hij dat hij dergelijke gevoelens zelf niet zou koesteren. Desalniettemin is de manier waarop de minister het Duitse toerisme omschrijft, “Duitse autobussen beladen met “laut und lustige” Duitse gezelschappen” onvriendelijk en bevooroordeeld te noemen. Met dergelijke uitspraken werden de Duitse toeristen als Ander geconstrueerd.

Toch was het volgens de overheid ook onwenselijk om Duits toerisme naar Nederland volledig te verbieden. Een stapsgewijze uitbreiding van de mogelijkheden om Nederland gradueel te laten wennen aan de aanwezigheid van Duitse toeristen moest dus de oplossing bieden. Dat de reismogelijkheden beperkt werden leidde tot gevoelige reacties van Duitse reisbureaus én brede lagen van de Duitse bevolking. Zo schreef ambassadeur Helb naar de minister van Buitenlandse Zaken:

“Men kan niet begrijpen wat de bedoeling is om, nu van alle kanten pogingen tot toenadering in het werk worden gesteld en een grootscheepse reclame voor de Nederlandse bloementeel wordt gemaakt, speciaal ook voor de geallieerde bezettingstroepen, voor Duitsers collectieve visa dusdanig te beperken.”¹⁵³

Helb schreef verder dat het toeristenverkeer vanuit Duitsland hieronder leed en Duitse reisbureaus en touroperators financiële schade hadden ondervonden. Hij achtte de negatieve sentimenten in West-Duitsland echter schadelijker:

“Ernstiger dan de materiele schade was de ontstemming, hier te landen ontstaan naar aanleiding van meergenoemde instructie, welke werd uitgevaardigd op een tijdstip, waarop zowel de Nederlandse overheid als particuliere organisaties zich juist beijveren om de contacten tussen de twee nabuurlanden te verlevendigen.”¹⁵⁴

De Nederlandse overheid leek zich in een spagaat te bevinden. Enerzijds was het beperken van het Duits toerisme naar Nederland een poging om Nederlands verzet te voorkomen en de

¹⁵³ NA, *Buitenlandse Zaken Code-Archief 45-54*, Collectieve visa, “Brief H.A. Helb, Ambassadeeraad Nederlandse Ambassade te Bonn, aan Minister van Buitenlandse Zaken, Den Haag, betreffende Collectieve visa, 5 mei 1951.”

¹⁵⁴ NA, *Buitenlandse Zaken Code-Archief 45-54*, Collectieve visa, “Helb aan Minister Buza, 18 december 1951.”

fragiele Duits-Nederlandse relatie niet in gevaar te brengen. Anderzijds bracht deze beperkende maatregel deze relatie *juist* onder spanning omdat vanuit de Duitse samenleving verbolgen gereageerd werd op deze beperking. Het is dan ook onwaarschijnlijk dat de overheid een keuze had kunnen maken die níet tot spanning had geleid: de oorlogsherinnering was in deze periode nog dermate dominant aanwezig dat in elke vorm van contact spanningen van (delen van) de Duitse en Nederlandse samenleving naar boven kwamen.

3.3 NJHC: door de zure appel heen bijten

De Nederlandse overheid was duidelijk terughoudend in het aantrekken van Duitse toeristen. Dat gold niet voor de NJHC. Vóór 1949 was zij voornamelijk bezig contacten aan te knopen met West-Duitsland, maar in deze periode zien we dat Duitse toeristen langzaamaan een substantiële vaste bezoekersgroep van de Nederlandse jeugdherbergen werden. Volgens het CBS brachten toeristen afkomstig uit West-Duitsland, exclusief militairen, in de zomerperiode (mei-september) van 1951 4527 overnachtingen door in NJHC-herbergen.¹⁵⁵ Hoewel het aantal overnachtingen door toeristen uit Engeland en Schotland (17.663) en België en Luxemburg (8909) respectievelijk bijna viermaal en tweemaal zo groot was, namen Duitse toeristen de derde plek in qua overnachtingen door buitenlanders. De jeugdherbergen werden echter nog voornamelijk door Nederlanders gevuld (288.586 overnachtingen). Van de in totaal 338.877 overnachtingen in NJHC-jeugdherbergen was het aandeel overnachtingen door Duitsers met 1,3 procent klein, maar de kans was behoorlijk dat Nederlandse trekkers in de herberg in aanraking kwamen met Duitse toeristen.¹⁵⁶

Vanuit haar idealistische grondslag was de NJHC voorstander van toeristische contacten met West-Duitsland. Toch volgde het bestuur het groeiende aantal Duitsers in de jeugdherbergen met bovengemiddelde interesse en enige argwaan. In oktober 1950 vroeg een lid van de Raad van Toezicht en Advies (RUTENA) van de NJHC aan het bestuur of “wij, als er nu weer Duitse trekkers in onze JHen [jeugdherbergen] komen, nog bijzondere richtlijnen moeten volgen of bepaalde maatregelen nemen.”¹⁵⁷ Het bestuur antwoordde dat het contact met jeugdherbergorganisaties uit de aan de grens gelegen *Länder* uitkomst moest bieden. Zo was de kwestie besproken met secretarissen van Duitse jeugdherbergorganisaties en zou er in december een bijeenkomst voor bestuursleden en herbergouders van jeugdherbergen te Kleve en Arnhem

¹⁵⁵ CBS, *Statistiek vreemdelingenverkeer 1952*, 20.

¹⁵⁶ CBS, *Statistiek vreemdelingenverkeer 1952*, 20.

¹⁵⁷ IISG, *NJHC*, Notulen van de Raad van Toezicht en Advies (RUTENA), inventarisnummer 2: 1945-1959, “Notulen vergadering 28 oktober 1950, nr. 14” Mededelingen internationale conferentie, blz. 5.

plaatsvinden. Bovendien verwachtte het bestuur vanwege reisbelemmeringen nog geen grootschalig bezoek van individuele Duitse trekkers, waardoor speciale maatregelen ten aanzien van Duitse trekkers voor alsnog onnodig geacht werden. De kwestie had echter wel “de volledige aandacht van het Bestuur”.¹⁵⁸ Dit toont dat de NJHC op een bewuste manier en met enig ongemak zich moest verhouden ten aanzien van Duitse toeristen: over internationale trekkers van andere nationaliteiten zijn dergelijke vragen nooit gesteld.

Ondanks een verklaarbare ambivalente houding ten aanzien van Duitse toeristen had de NJHC als enige organisatie die directe toeristische contacten had met West-Duitsland een gedurfde positie ingenomen. Uit angst voor mogelijke negatieve reacties bleef voorzichtigheid dan ook een van de speerpunten in deze contacten. Zo moesten deelnemers van een uitwisseling tussen jeugdherbergen in 1949 streng geselecteerd worden “teneinde sensatiejagers verre te houden.”¹⁵⁹ In januari 1950 werd besloten een bezoek van secretarissen van Duitse *Landesverbände* aan Nederlandse jeugdherbergen te beperken tot drie of vier deelnemers, omdat minstens één van de NJHC-bestuursleden “ernstige bezwaren” koesterde tegen dit bezoek.¹⁶⁰ Hoewel de reden hiervoor niet was gespecificeerd toont dit de soms moeizame positie waarin de NJHC verkeerde, waarbij de idealen botsten met de gevoelde emotie en angst voor reacties uit de samenleving. Desondanks werd na afloop van het bezoek van de Duitse *Landessekretäre* door het bestuur geconcludeerd dat het bezoek “bevredigend” was verlopen en werd in dezelfde vergadering besloten tijdens de volgende IYHF-conferentie in te stemmen met het erkennen van de Duitse jeugdherbergorganisatie.¹⁶¹

Bij de NJHC blijkt het idealisme regelmatig op gespannen voet te staan met de emotie en de herinnering aan de oorlog. Toch leek de NJHC door deze zure appel heen te bijten. Zo werd de komst van Duitse trekkers weliswaar door enkele bestuursleden met argusogen bekeken, maar werden er geen stappen ondernomen tegen Duitse toeristen. Het contact tussen de NJHC en de Duitse jeugdherbergorganisaties werd in deze periode steeds intensiever, wat in 1950 resulteerde in het erkennen van West-Duitsland als lid van de IYHF.

¹⁵⁸ IISG, *NJHC*, Notulen RUTENA, “28 oktober 1950,” 5.

¹⁵⁹ IISG, *NJHC*, Notulen van het Bestuur, inventarisnummer 7: 1947-1950, “Notulen vergadering 11 juni 1949, nr. 136,” International Youth Hostel Federation en Intern. Contact, blz. 10.

¹⁶⁰ IISG, *NJHC*, Notulen Bestuur, 1947-1950, “Notulen vergadering 7 januari 1950, nr. 166,” Bezoek secretarissen der Duitse Landesverbände, blz. 8.

¹⁶¹ IISG, *NJHC*, Notulen Bestuur, 1947-1950, “Notulen vergadering 1 juli 1950, nr. 172,” Bezoek Duitse Landessekretäre, blz. 11.

3.4 Horeca & ANVV: economisch potentieel van Duits toerisme

Naast de ideële redenen van de NJHC deed in 1951 een andere reden om het toerisme vanuit West-Duitsland te bevorderen haar intrede. Stakeholders uit de toeristenbranche benadrukten steeds vaker het economisch potentieel van Duits toerisme naar Nederland. Desalniettemin was de gevoeligheid voor het oorlogsverleden nog niet verdwenen. Het betekende slechts dat door verschillende groepen werd gepleit voor een pragmatische afweging tussen wrok en emotie enerzijds en economische opbrengsten van Duitse toeristen anderzijds. Afhankelijk van de achtergrond van een individu of organisatie viel deze afweging naar de ene of andere kant uit.

De Nederlandse horeca, die natuurlijk een direct economisch belang had bij bezoek van Duitse toeristen, was één van de belangrijkste voorstanders van de bevordering van het Duitse toeristenbezoek. Eind mei 1951 deed Horecaf, het Nederlandse verbond van horecabedrijven, een dringend beroep op de minister van Buitenlandse Zaken om het Duits toerisme naar Nederland te vergemakkelijken. Horecaf vroeg in het bijzonder om een soepelere verstrekking van visa voor Duitse toeristen, zodat Duitse toeristen de steeds lager uitvallende bezettingsgraad van de Nederlandse hotels konden compenseren.¹⁶² Tevens wees ze op het feit dat Duitsers vóór de oorlog de grootste groep buitenlandse toeristen vormden.¹⁶³ Het oorlogsverleden leek voor de horeca-industrie geen groot bezwaar. Zo stelde Horecaf in een latere toelichting dat “in horeca-kringen vrij algemeen het gevoel wordt gedeeld, dat de Duitse toerist kan rekenen op de correcte behandeling, waarop iedere nationaliteit aanspraak mag maken”.¹⁶⁴ Dat dit überhaupt gespecificeerd diende te worden toont aan dat deze correcte behandeling anno 1951 nog geen vanzelfsprekendheid was.

Het verzoekschrift van Horecaf werd echter van binnenuit bekritiseerd. Het blad *Hotelwereld* stelde dat “de Duitse gasten (...) een zekere ingetogenheid hebben te betrachten.”¹⁶⁵ Het al dan niet voordoen van spanningen was volgens het blad voornamelijk afhankelijk van het gedrag van de Duitse toeristen:

“Zonder nu de soepelheid en meegaandheid van het Nederlandse publiek te willen overschatten, menen wij toch te mogen stellen dat het méér afhangt

¹⁶² Zie bijvoorbeeld: “Hotelbedrijf wil Duitse toeristen trekken,” *De Telegraaf* 31-05-1951, 3, <https://resolver.kb.nl/resolve?urn=ddd:110585365:mpeg21:a0270>; “Horeca pleit voor Duits toerisme,” *De Volkskrant* 31-05-1951, 1, <https://resolver.kb.nl/resolve?urn=ABCDDD:010867532:mpeg21:a0003>.

¹⁶³ “Bevordering gevraagd van Duits toerisme,” *Limburgsch dagblad* 31-05-1951, 5, <https://resolver.kb.nl/resolve?urn=ddd:011026933:mpeg21:a0101>

¹⁶⁴ “Komst der Duitsers is gewenst,” *Leeuwarder Courant* 17-11-1951, 7, <https://resolver.kb.nl/resolve?urn=ddd:010613117:mpeg21:a0148>.

¹⁶⁵ “Uit andere bladen: Zijn Duitse toeristen welkom?,” *Leeuwarder Courant*, 21-06-1951, 5, <https://resolver.kb.nl/resolve?urn=ddd:010612989:mpeg21:a0131>.

van het optreden der Duitse gasten dan van het Nederlandse publiek als “gastheer”, of zich al dan niet strubbelingen zouden voordoen. (...) De omstandigheid, dat men in West-Duitsland zeer wel weet, hoe belangrijk de positie van de Bondsstaat thans is, in verband met de economische gesteldheid van West-Europa en van zijn militaire constructie, draagt er in niet geringe mate toe bij om het zelfbewustzijn van de Duitsers te versterken. En het is juist deze eigenschap die hen er — wellicht onwillekeurig — toe brengt om zich ook als toerist in het buitenland, te gedragen op een wijze die weerstanden wekt.”¹⁶⁶

Hoewel *Hotelwereld* middels deze stereotyperingen een negatief beeld van Duitsers verspreidde, sprak het artikel zich niet expliciet uit tegen de komst van Duitse toeristen. Anders dan de ‘onvoorwaardelijke gastvrijheid’ van HorecaF stelde *Hotelwereld* echter wel eisen aan het gedrag van de Duitse toeristen.

Ook de ANVV richtte zich vanaf 1951 op het aantrekken van Duitse toeristen. In de eerder gemaakte tochten naar West-Duitsland was zij nog uitsluitend gericht op geallieerde soldaten, maar in de promotietocht gemaakt tussen 2 en 6 juli 1951 had zij voor het eerst oog voor Duitse toeristen. Zo schreef de heer Calkoen, hoofd van de Buitenlandse Dienst van de ANVV, in het verslag van deze reis:

“Het doel van deze oriënterings- en propagandareis was tweeledig, n.l.:
1) na te gaan, in hoeverre het bezoek van leden der Amerikaanse bezettingsmacht aan ons land nog verder zou kunnen worden bevorderd;
2) te onderzoeken welke de mogelijkheden zijn voor een herleving van een Duits toerisme naar Nederland.”¹⁶⁷

Tijdens deze reis sprak Calkoen onder meer met een vertegenwoordiger van de NS in Frankfurt, de heer Loescher. Deze was niet optimistisch over de mogelijkheden voor toerisme van Duitsers naar Nederland: dit zou pas mogelijk worden wanneer van Duitse zijde een deviezenregeling tot stand zou komen en “van Nederlandse zijde wordt blijk gegeven, dat men dit bezoek gaarne ziet.”¹⁶⁸ Hij stelde voor “dat wij door middel van persberichtjes ertoe overgaan, de Nederlandse bevolking er zachtjes-aan aan te wennen, dat een druk Duits bezoek aan ons land te wachten staat.” Calkoen schreef in zijn verslag “dat hier veel voor te zeggen valt,” en benadrukte dat Duitse toeristen het geld goed laten rollen. Dat dit ook een betere verstandhouding tussen Nederland en Duitsland tot stand zou kunnen brengen werd *niet* genoemd: de ANVV lijkt zich – anders dan de NJHC – dus op zuiver economische motieven te baseren.¹⁶⁹

¹⁶⁶ “Zijn Duitse toeristen welkom?,” *Leeuwarder Courant*.

¹⁶⁷ NA, ANVV, 1903-1969, 2.19.029, inv. nr. 119, Vertegenwoordigers, “Verslag W.H. Calkoen, hoofd van de Buitenlandse Dienst der ANVV, van de reis naar Duitsland, 2-6 juli 1951” (7 juli 1951), blz. 1.

¹⁶⁸ NA, ANVV, 2.19.029, inv. nr. 119, Vertegenwoordigers, “Verslag Calkoen, 2-6 juli 1951,” blz. 2.

¹⁶⁹ *Ibidem*, blz. 2.

Later tijdens de reis sprak Calkoen ook met de heer Emich, vertegenwoordiger van “Touropa”, dat buitenlandse groepsreizen organiseerde. Emich constateerde dat er in Duitsland niet veel belangstelling was voor reizen naar Nederland omdat “[h]et grote publiek in Duitsland [...] ontstemd [is] over de nog steeds in Nederland heersende anti-Duitse stemming.”¹⁷⁰ Hierbij verwees Emich naar een interview in *de Telegraaf* dat door de Duitse pers was opgepikt en veel kwaad bloed had gezet.¹⁷¹

Hoewel het economisch potentieel een steeds belangrijkere rol speelde in het vraagstuk omtrent Duitse toeristen, bleef de fragiele verstandhouding tussen Nederland en West-Duitsland een belangrijke factor. Al voor de daadwerkelijke grootschalige komst van Duitse toeristen toonde beide kanten van de discussie zich gevoelig voor sentimenten van de ander.

3.5 Host gaze: ongemak en twijfel aan opbrengst

Bij de toeristische stakeholders speelde de economische opbrengst van Duits toerisme een grote rol in de discussie. Ook de bredere maatschappelijke discussies in kranten stond in het teken van de opbrengst van dit toeristenbezoek. In 1949 en 1950 werd nog nauwelijks bericht over mogelijk Duits toerisme, maar aan het begin van het vakantie seizoen van 1951 kwam deze discussie op gang. Verschillende krantenartikelen benadrukten enerzijds dat Duits toerisme een belangrijke economische impuls voor Nederland kon betekenen, terwijl andere artikelen vraagtekens zetten bij de inkomsten of een impliciete afkeur voor Duitse toeristen uitten.

Zo publiceerde *de Telegraaf* op 8 mei een artikel over het “massale toeristische bezoek van Duitsers” in Amsterdam. Hoewel het aantal Franse toeristen volgens hetzelfde artikel groter was, omschreef zij het Franse toeristenbezoek niet als “massaal bezoek”, maar als het logische product van de intensieve propaganda in “la douche France”.¹⁷² Dit duidt op een gevoeld ongemak ten aanzien van Duitse toeristen: hoewel het aantal Franse toeristen groter was, werden de Duitse toeristen als ‘massaler’ geïnterpreteerd.

In het stuk werd de heer Nijkerk, directeur van VVV “Amsterdam”, aan het woord gelaten over de Duitse toeristen. Hij stelde dat men in toeristische kringen geen hoge dunk van hen had:

¹⁷⁰ Ibidem, blz. 3.

¹⁷¹ Ibidem, blz. 3. Ik heb het *Telegraaf*-artikel waarnaar verwezen is, ondanks een zoektocht in Delpher.nl en de oorspronkelijke leggers, niet kunnen vinden.

¹⁷² “Vroeg begin van toeristenseizoen: Duitsers niet erg gewild om geringe verteringen,” *De Telegraaf* 08-05-1951, 1, <https://resolver.kb.nl/resolve?urn=ddd:110585345:mpeg21:a0205>.

“Niet uit politiek oogpunt, want ook in hotels en restaurants is geld geld en zijn deviezen altijd welkom, maar omdat deze Duitsers praktisch zonder geld binnenkomen en hun vereringen dus uiterst gering zijn, terwijl zij tóch hotelruimte nodig hebben”.¹⁷³

Hoewel Nijkerk aangaf dat het politieke oogpunt niet bepalend was voor de omgang met Duitse toeristen, lijkt de opmerking “ook in hotels en restaurants is geld geld” te veronderstellen dat er *wel* negatieve gevoelens waren over Duitse toeristen in de horecabedrijven, maar dat de mogelijkheid tot het verdienen van geld deze gevoelens ondergeschikt maakte.

In verband met de geringe opbrengsten van het Duits toerisme verhoogde de Nederlandse regering in mei 1951 de kosten van het collectieve pasvisum voor Duitse toeristen van 1 naar 5 Mark. Het *Telegraaf*-artikel vermeldde dat toeristische organisaties en horeca aandrongen om dit “nogmaals drastisch te verhogen om de massale intocht van “koopjeszoekende Duitsers” tegen te gaan.”¹⁷⁴ Dit is opmerkelijk, aangezien Horecaf zich drie weken later tot de minister van Buitenlandse Zaken wendde met de vraag of het Duits toerisme bevorderd kon worden. Een mogelijke verklaring hiervoor is dat het *Telegraaf*-artikel betrekking had op de situatie in Amsterdam, terwijl Horecaf de belangen van horecabedrijven in het gehele land vertegenwoordigde. Omdat Amsterdam veel grotere aantallen Duitse (dag)toeristen aantrok dan de rest van Nederland en in Amsterdam, volgens Wielenga, anti-Duitse sentimenten dominanter aanwezig waren,¹⁷⁵ was het niet verwonderlijk dat in Amsterdam negatieve uitingen over Duitse toeristen meer vertegenwoordigd waren.

In andere delen van het land leek de anti-Duitse stemming minder sterk te zijn. Zo pleitte de Limburgse Federatie van Verenigingen voor Vreemdelingenverkeer (LFVV) in november 1951 juist voor het binnenhalen van meer Duitse toeristen. Het aantal Duitse toeristen in Limburg was al flink gestegen – volgens het krantenartikel 400 tot 500 procent ten opzichte van 1950 – maar toch “moet het volgend jaar de Duitsers gemakkelijker worden gemaakt hun vakantie in Limburg door te brengen.”¹⁷⁶ Tevens wees de LFVV op het feit dat vele Nederlandse toeristen naar Duitsland trokken. “Het is dus billijk, dat de Duitse toerist geen ernstige moeilijkheden ondervindt, als hij z’n vakantie in Nederland wil doorbrengen. Voor wat hoort wat!”¹⁷⁷

¹⁷³ “Vroeg begin van toeristenseizoen,” *De Telegraaf*.

¹⁷⁴ “Vroeg begin van toeristenseizoen,” *De Telegraaf*.

¹⁷⁵ Zie bijvoorbeeld: Wielenga, *Partner uit noodzaak*, 340.

¹⁷⁶ “Ondanks alles geen slecht toeristenseizoen! Bezoek van buitenlanders aan Limburg is in 1951 sterk gestegen; In de toekomst vooral propaganda in België en West-Duitsland,” *Limburgsch Dagblad* 01-12-1951, 2, <https://resolver.kb.nl/resolve?urn=ddd:010417547:mpeg21:a0093>.

¹⁷⁷ “Ondanks alles geen slecht toeristenseizoen!,” *Limburgsch Dagblad*.

Publiekelijke expliciete afwijzingen van Duitse toeristen zijn in de kranten in deze periode echter niet te vinden. Wanneer kritiek geuit werd op Duitse toeristen had dat in deze periode betrekking op hun gedrag, zoals de geringe verteringen of de zelfingenomenheid van Duitse toeristen. Pas toen Duitse toeristen vanaf 1952 op nog grotere schaal naar Nederland kwamen zou het openbaar verzet tegen Duitse toeristen echt op gang komen.

3.6 ANWB: van opinieverspreider naar lobbyist

Met het langzaam uitbreiden van de mogelijkheden voor het toeristisch verkeer tussen Nederland en West-Duitsland veranderde ook de rol van de ANWB. Waar zij in de vorige periode enkele malen opiniestukken over toeristisch verkeer met Duitsland deelde, deed de ANWB dat in deze periode niet. Omdat toeristische interactie reeds plaatsvond, lijken de redacties van de ‘Kampioenen’ van mening geweest te zijn dat het publiceren van opinieartikelen over toeristisch verkeer met Duitsland niet meer nodig was. De taak van het zakelijk informeren over de grensformaliteiten, benodigde documenten en deviezenverstrekking voor reizen naar West-Duitsland bleef echter bestaan. Zo werden alle uitbreidingen van de reismogelijkheden naar West-Duitsland genoemd in de *Kampioen*, *Toeristenkampioen* en/of de *Autokampioen*.¹⁷⁸

Een nieuwe rol die de ANWB in deze periode uit ging dragen was het pleiten voor toeristische uitwisseling met West-Duitsland. Met name tegen het eind van deze periode zijn tekenen hiervan terug te vinden in de bladen. In de *Autokampioen* van 22 september 1951 werd bijvoorbeeld bericht over de benzinepeilingen die verricht worden aan de Duitse grens, omdat slechts 20 liter vrij is van invoerrechten. Volgens de redactie betekende deze benzinepeilingen “een belangrijke stap terug [...] in het algemeen streven naar vereenvoudiging en versnelling van de douane-formaliteiten.”¹⁷⁹ Hiermee nam de redactie expliciet stelling tegen het bemoeilijken van de grensovergang en toonde ze zich een voorstander van vrij internationaal verkeer. In dezelfde uitgave publiceerde de redactie tevens een stuk over het door de European Travel Commission uitgevoerde onderzoek “The role of travel in European recovery”. In het artikel werd gesteld dat de toeristenindustrie een “aanzienlijke economische waarde”

¹⁷⁸ Zie bijvoorbeeld: “Toeristen-deviezen,” *Autokampioen* 43, no. 16 (21 april 1951): 552; “Soepelere benzineregeling a/d Duitse grens,” *Autokampioen* 44, no. 51 en 52 (22/29 september 1951): 1832; “Deviezen voor toerisme naar West-Duitsland,” *Toeristenkampioen* 13, no. 12 (15 juni 1950): 363; “Nieuwe mogelijkheden voor toeristendevisen,” *Toeristenkampioen* 13, no. 18 (15 september 1950): 569.

¹⁷⁹ “Invoerrechten op benzine in Duitsland,” *Autokampioen* 43, nr. 38 (22 september 1951): 1326.

vertegenwoordigde en de voorwaarden schept voor betere internationale verhoudingen.¹⁸⁰ Hoewel dit artikel niet refereerde aan Duits toerisme, verspreidde de ANWB hiermee wel de gedachte dat toerisme zowel vanuit economisch als ideëel oogpunt van grote waarde was. Hiermee lijkt ze in principe een voorstander geweest te zijn van het bevorderen van het Duits-Nederlandse toeristische verkeer.

Het bleef echter niet alleen bij het verspreiden van dergelijke gedachten. Begin 1952 toonde de ANWB dat ze ook een actieve partner was in het bevorderen van het internationaal reisverkeer tussen Nederland en West-Duitsland. Zo werd in februari 1952 geschreven in de *Autokampioen*: “Al geruime tijd geleden heeft de A.N.W.B. zijn adhaesie betuigd met pogingen die door verschillende instanties werden ondernomen om het visum voor West-Duitsland te doen afschaffen. In afwachting van het eventuele effect heeft de A.N.W.B. nu aan de betrokken Nederlandse en Duitse instanties verzocht de visumkosten te verlagen en de geldigheidsduur uit te breiden”.¹⁸¹ Hoewel de ANWB zich actief was gaan mengen in het pleiten voor het vereenvoudigen van het Duits-Nederlandse grensverkeer, was ze terughoudend in het onder aandacht brengen van West-Duitsland als vakantieland. Waar in de *Toeristenkampioen* en *Autokampioen* per editie meerdere reportages stonden over verschillende buitenlandse bestemming, was West-Duitsland tot 1952 nog geen enkele keer als vakantieland onder de aandacht gebracht.

¹⁸⁰ “Toerisme als bijdrage tot Europa’s herstel,” *Autokampioen* 43, nr. 38 (22 september 1951): 1325.

¹⁸¹ “Visum West-Duitsland,” *Autokampioen* 44, nr. 7 (16 februari 1952): 229.

Hoofdstuk 4

‘De nieuwe invasie’: grootschalig toerisme en brede discussie, 1952-’56

In de periode tot 1952 werden de mogelijkheden voor Duits toerisme naar Nederland voornamelijk op een theoretisch niveau besproken. Hoewel ook in het veranderen van het beleid opvattingen over Duitse toeristen en Duitsers doorklonken kwam een brede maatschappelijke discussie pas op gang op het moment dat Duitse toeristen op grote schaal hun vakantie in Nederland gingen doorbrengen. Door de populariteit van de *Tulpenblüte* trokken Duitse toeristen bovendien in grote aantallen naar Nederland tussen eind april en begin mei, terwijl in diezelfde periode ook Bevrijdingsdag en Dodenherdenking vielen. Doordat de oorlogsherinnering in die periode voor Nederlanders extra dicht aan de oppervlakte lag lijkt het geen wonder dat er in deze periode een grote maatschappelijke discussie over Duitse toeristen tot stand kwam.

In algemene zin waren de Nederlandse denkbeelden over Duitsland in deze periode het minst negatief. Volgens het NIPO was het percentage dat ‘vriendelijk’ tegenover het Duitse volk stond (41 procent) in januari 1953 voor het eerst groter dan het percentage ‘onvriendelijk’ (30 procent).¹⁸² Binnen een jaar was dit – mede door de steun van de Bondsrepubliek na de Watersnoodramp¹⁸³ – zelfs nog verder verbeterd: in november van dat jaar gaf 54 procent van de respondenten aan ‘vriendelijk’ tegenover het Duitse volk te staan, terwijl nog slechts 17 procent ‘onvriendelijk’ ingevuld had.¹⁸⁴ Ondanks deze sterk verbeterde algemene volksstemming in algemene zin, zouden zich rondom 4 en 5 mei conflicten voordoen omtrent Duits toerisme.

4.1 Vreemdelingenstatistieken: Duitsers worden de grootste groep

Voor 1952 hield het CBS voor het eerst bruikbare statistieken van het vreemdelingenverkeer bij. Hierbij maakte zij onderscheid tussen bezoekers van verschillende nationaliteiten en verschillende verblijfsvormen. Uit onderstaande cijfers is op te maken dat het aantal Duitse toeristen in Nederland tussen 1952 en 1951 enorm toenam: waar tussen juni en september 1951 24.300 toeristen uit West-Duitsland, inclusief geallieerde militairen in Nederland verbleven,

¹⁸² NIPO-bericht no. 603, “Houding van het publiek ten opzichte van het Duitse volk wordt vriendelijker,” 2 januari 1953, *Publicaties opinie onderzoek in Nederland*, DANS.

¹⁸³ Wielenga, *Partner uit noodzaak*, 350.

¹⁸⁴ NIPO-bericht no. 642, “Hoe staat het Nederlandse publiek tegenover het Duitse volk?,” 26 november 1953, *Publicaties opinie onderzoek in Nederland*, DANS.

was het aantal Duitse toeristen exclusief militairen een jaar later 42.000. Inclusief de maand mei was dit zelfs 53.600. In het zomerseizoen van 1952 waren Duitsers hiermee na gasten uit België en Luxemburg (71.400) en de Verenigde Staten (59.500) de grootste groep buitenlandse hotelgasten.¹⁸⁵

Tabel 7: Aantal hotelgasten uit de Bondsrepubliek, zomerseizoen 1951 en 1952, CBS.¹⁸⁶

	Juni-sept 1951	Juni-sept 1952	Mei-sept 1952
Duitsland excl. geall. mil.	24.300	42.000	53.600
Geall. mil. uit Duitsland		23.100	32.500

Ook voor de jaren 1953 tot en met 1955 hield het CBS deze statistieken bij. Het vergelijken van deze jaren wordt echter bemoeilijkt door het feit dat de cijfers over deze jaren per publicatie verschillen. In elke publicatie zijn namelijk tevens de cijfers van het voorgaande jaar gegeven, maar met uitzondering van de cijfers voor 1955 verschillen deze van de cijfers in de publicatie over dat jaar. Zo is het aantal West-Duitse hotelgasten in 1952 in de publicatie van de cijfers van 1953 fors lager, terwijl voor 1953 en 1954 geldt dat het aantal in de nieuwe publicatie iets hoger is. Voor het verschil in deze cijfers heeft het CBS in haar publicaties geen verantwoording gegeven.

Tabel 8: Aantal hotelgasten uit de Bondsrepubliek, exclusief geallieerde militairen, per zomerseizoen (mei t/m september), CBS.¹⁸⁷

Aantal West-Duitse hotelgasten:	1952	1953	1954	1955
- in publicatie over dat jaar	53.600	77.740	137.720	153.430
- in publicatie jaar later	48.670	80.420	138.569	153.430

Hoewel niet vast te stellen is hoeveel West-Duitse hotelgasten er exact in Nederland verbleven, is uit deze cijfers wel op te maken dat het aantal West-Duitse hotelgasten in deze periode opmerkelijk snel steeg. Waar uit de Bondsrepubliek afkomstige hotelgasten inclusief geallieerde militairen in 1951 qua grootte nog de vijfde groep buitenlandse hotelgasten was, waren Duitse hotelgasten (exclusief militairen) al vanaf 1953 de grootste groep. Hierbij lieten ze de nummer twee, drie – afwisselend de Verenigde Staten, België en Luxemburg en Engeland en Schotland – steeds verder achter zich (zie tabel 9).

Behalve in hotels verbleven Duitse toeristen natuurlijk ook op andere plekken. Hiervan hield het CBS echter slecht beperkt statistieken van bij. Van de door het CBS onderzochte overnachtingen van buitenlanders in 1952 vond bijvoorbeeld 90,6 procent plaats in hotels en nog 6,3 procent in herbergen van de NJHC. Kampeerboerderijen (1,6%), pensions (1,4%) en

¹⁸⁵ CBS, *Statistiek vreemdelingenverkeer 1952*, 13.

¹⁸⁶ CBS, *Statistiek vreemdelingenverkeer 1952*, 13.

¹⁸⁷ CBS, *Statistiek vreemdelingenverkeer 1952*, 13; *Ibid.*, 1953 (Uitgeversmaatschappij W. De Haan N.V., Utrecht, 1954), 9; *Ibid.*, 1954 (*Ibid.*, 1955), 10; *Ibid.*, 1955 (*Ibid.*, 1956), 12; *Ibid.*, 1956 (*Ibid.*, 1957), 10.

vakantiehuisen (0,1%) namen slechts een klein deel van deze overnachtingen voor hun rekening.¹⁸⁸ Dit is echter mede te wijten aan het feit dat in 1952 nog slechts een beperkt deel van deze bedrijven onderzocht werd door het CBS. Zo was het percentage door het CBS geregistreerde buitenlandse overnachtingen in hotels in 1955 nog ‘slechts’ 79,6 procent, terwijl het percentage buitenlandse overnachtingen in pensions voor dat jaar 12,9 procent betrof.¹⁸⁹ Daarnaast konden Duitse toeristen tevens verblijven in niet-geregistreerde pensions of op onderling geregelde overnachtingsplekken. Hiervan zijn echter geen statistieken verkrijgbaar. Desalniettemin kan op basis van de hotelovernachtingen een betrouwbare ontwikkeling van de aantallen Duitse toeristen geschetst worden.

Tabel 9: Aantal hotelgasten per land van herkomst (aantal in CBS-uitgave over dat jaar / aantal in CBS-uitgave van jaar daarna) voor de vier landen van herkomst met de grootste aantallen hotelgasten.¹⁹⁰

	1952	1953	1954	1955
België en Luxemburg	71.400 / 68.530	67.520 / 69.710	65.260 / 65.755	64.204
Engeland en Schotland	48.400 / 46.340	50.280 / 51.770	69.880 / 71.132	79.335
Verenigde Staten	59.500 / 56.560	60.990 / 62.530	79.840 / 83.644	93.472
Bondsrepubliek (excl. geallieerde militairen)	53.600 / 48.670	77.740 / 80.420	137.720 / 138.569	153.430

4.2 Overheidsbeleid: anticipatie op ongevoeligheid en visumdiscussie

Hoewel visa in 1952 nog steeds benodigd waren, was voor het zomerseizoen van 1952 reeds de verwachting dat grote aantallen Duitse toeristen naar Nederland zouden komen. De Nederlandse overheid leek zich reeds te anticiperen op conflicten en ongevoeligheid van Duitse toeristen voor het oorlogsverleden. Zo werd besloten om in de NS-toeristentreinen van Duitsland naar Nederland een waarschuwing af te geven. Hierover schreven *Trouw* en *de Telegraaf* op 13 mei:

““Gedraagt u bescheiden, want de Nederlanders hebben onschuldig veel geleden”, aldus luidt het advies, dat Duitse toeristen, die Nederland bezoeken, door luidsprekers in toeristentreinen wordt gegeven. “Gedraagt u bescheiden, opdat de Nederlanders niet zeggen, dat de Duitsers net eender zijn als tijdens de oorlog”.”¹⁹¹

In de grote aantallen korte krantenberichten over dit onderwerp is geen enkele keer vermeld wie besloten heeft deze waarschuwing te geven. Ook een zoektocht in de archieven van het

¹⁸⁸ CBS, *Statistiek vreemdelingenverkeer* 1952, 8.

¹⁸⁹ CBS, *Statistiek vreemdelingenverkeer* 1955, 6.

¹⁹⁰ CBS, *Statistiek vreemdelingenverkeer* 1952, 13; 1953, 9; 1954, 10; 1955, 12; 1956, 10.

¹⁹¹ “Advies aan Duitsers: Weest bescheiden in Nederland,” *Trouw* 13-05-1952, 1, <https://resolver.kb.nl/resolve?urn=ABCDDD:010821095:mpeg21:a0047>; “Gedraagt U bescheiden,” *De Telegraaf* 13-05-1952, 1, <https://resolver.kb.nl/resolve?urn=ddd:110585503:mpeg21:a0078>.

ministerie van Buitenlandse Zaken en van de Nederlandse Spoorwegen hebben geen informatie opgeleverd over de persoon of instantie die de opdracht hiertoe. Dat dit vanuit de Nederlandse overheid kwam lijkt echter onmiskenbaar. De Nederlandse staat was als enige aandeelhouder in deze periode – meer dan nu – nauw betrokken bij de werkzaamheden van de NS,¹⁹² en de vertegenwoordiging van de NS in Duitsland onderhield nauwe contacten met de Nederlandse Consul-generaal in Düsseldorf over de toeristentreinen van Duitsland naar Nederland.¹⁹³ Dat de opdracht voor het afgeven van deze waarschuwing door een departement van de Nederlandse overheid gegeven is dan ook aannemelijk.

Hoewel met het afgeven van deze waarschuwingen verondersteld leek te worden dat elke Duitse toerist zich ongevoelig op zou stellen toonde dit wel de bereidheid en inzet van de Nederlandse overheid om het Duits toerisme goed te doen verlopen. Ondanks deze gevoeligheid koos de Nederlandse overheid er immers wel voor toeristen uit West-Duitsland toe te laten. Duitse toeristen werden als ongewenste herinneringen aan de oorlog gezien, maar door een bescheiden opstelling van de Duitse toeristen moest dit binnen de perken gehouden worden.

Daarnaast gingen er binnen de Nederlandse overheid steeds meer stemmen op om de visumplicht voor toeristen van de Duitse nationaliteit af te schaffen. Hierbij hadden de verschillende ministeries echter verschillende belangen. Zo schreef Max Kohnstamm, hoofd van Bureau Duitsland van het ministerie van Buitenlandse Zaken¹⁹⁴, begin 1952 in zijn memorandum “Eventuele afschaffing visum voor Duitsland” dat vooral de departementen van Justitie en Sociale Zaken tegenstand zouden leveren tegen de visumafschaffing: “Wanneer men de afschaffing van het visum overlaat aan de op Justitie en Sociale Zaken bij deze aangelegenheid betrokken diensten, zal men er zeker, ook in de komende jaren, niet toe overgaan. Deze diensten immers hebben tot taak ertegen te waken, dat ongewenste vreemdelingen in Nederland binnenkomen, of de Nederlandse arbeidsmarkt binnendringen”.¹⁹⁵

¹⁹² Zie bijvoorbeeld: “Geschiedenis van de Nederlandse Spoorwegen,” Historiek, geraadpleegd op 07-06-2019, <https://historiek.net/geschiedenis-van-de-nederlandse-spoorwegen/5446/>; “Over NS / Geschiedenis / Oorlog en Fusie,” Nederlandse Spoorwegen, geraadpleegd op 07-06-2019, <https://www.ns.nl/over-ns/wie-zijn-wij/geschiedenis/oorlog-en-fusie.html>.

¹⁹³ Zie bijvoorbeeld: NA, *Buitenlandse Zaken Code-Archief 45-54*, 2.05.117, 8852, Afschaffing visa; correspondentie over, “Brief H.W.H. Bors, Vertegenwoordiger van de Nederlandsche Spoorwegen in Duitsland, aan de Consul-Generaal te Düsseldorf, 3 december 1951.” In de betreffende brief vroeg Bors, de vertegenwoordiger van de NS in Duitsland, om af te zien van de beperking dat reisgezelschappen uit de Bondsrepubliek uit maximaal 200 personen mogen bestaan, omdat voor het laten rijden van een extra toeristentrein ten minste 300 betalende passagiers benodigd waren.

¹⁹⁴ “Drs. M. (Max) Kohnstamm,” Europa Nu, geraadpleegd 07-06-2019, https://www.europa-nu.nl/id/vijqfw53livm/m_max_kohnstamm.

¹⁹⁵ NA, *Buitenlandse Zaken Code-Archief 45-54*, 2.05.117, 8852, Afschaffing visa; correspondentie over, “Memorandum Kohnstamm aan Secretaris-Generaal van het ministerie voor Buitenlandse Zaken, betreffende Eventuele afschaffing visum voor Duitsland, 30 januari 1952,” 4.

Volgens het memorandum betroffen de bezwaren van Justitie en Sociale Zaken voornamelijk het grote aantal ongewenste personen in West-Duitsland – onder wie vluchtelingen uit Oost-Europa en communisten – die zouden kunnen proberen zich blijvend in Nederland te vestigen.¹⁹⁶ Kohnstamm stelde echter dat dit vraagstuk niet opgelost zou worden in de eerstvolgende paar jaren, wat zou betekenen dat – als dit de reden was – het visum nog tien jaar lang gehandhaafd zou dienen te worden. Kohnstamm achtte dit zeer onwenselijk:

“Het lijkt in het algemeen onlogisch nog lange jaren door te willen gaan met het vereisen van een visum van een land waarmee men zulke bijzondere nauwe politieke en economische relaties onderhoudt als Nederland met Duitsland door handelsverkeer, O.E.E.C., Schuman Plan en Europese Defensie Gemeenschap doet.”¹⁹⁷

Daarnaast zou dit bezwaar volgens Kohnstamm sterk aan kracht verliezen zodra ook andere landen de visumplicht voor Duitsers zouden afschaffen.¹⁹⁸ Dit punt werd ook door Dienst Algemene Zaken onderschreven in een memorandum dat verstuurd werd aan Han Boon, chef der Directie Politieke Zaken van het ministerie van Buitenlandse Zaken¹⁹⁹:

“Zoals DAZ reeds medio 1951 [...] stelde, verliezen de bezwaren tegen algehele afschaffing aanzienlijk aan kracht, indien de West-Europese landen eveneens bereid zijn het visum algeheel af te schaffen en worden de argumenten pro, zoals thans nogmaals in de nota Kohnstamm wordt uiteengezet, vanzelve doorslaggevend.”²⁰⁰

Anno 1952 gingen er dus binnen de ministeries verschillende stemmen op om de visumplicht af te schaffen, waarmee het als serieuze optie overwogen werd. Ook vanaf buiten de politiek werd aangedrongen op het opheffen van de reisrestricties. Zo wendde Horecaf zich in 1953 opnieuw tot het ministerie van Buitenlandse Zaak met het dringende verzoek de visa voor Duitse toeristen af te schaffen. Hierin werd het economisch potentieel van het Duits inkomend toerisme benadrukt en gewezen op het feit dat Nederlanders voor het reizen naar de Bondsrepubliek geen visum meer benodigd hadden.²⁰¹ Ook enkele lokale toeristische

¹⁹⁶ Ibidem, 1-2.

¹⁹⁷ Ibidem, 2.

¹⁹⁸ Ibidem, 3.

¹⁹⁹ “Boon, Hendrik Nicolaas (1911-1991),” Huygens ING, geraadpleegd op 07-06-2019, <http://resources.huygens.knaw.nl/bwn1880-2000/lemmata/bwn4/boon>.

²⁰⁰ NA, *Buitenlandse Zaken Code-Archief 45-54*, 2.05.117, 8852, Afschaffing visa; correspondentie over, “Memorandum van Chef Dienst Algemene Zaken aan Dr. Boon, betreffende eventuele afschaffing van visum voor Duitsland, 1 februari 1952.”

²⁰¹ NA, *Buitenlandse Zaken Code-Archief 45-54*, 2.05.117, inventarisnummer 8848, Visumplicht; correspondentie over reacties van verschillende zijden op de visumplicht, 1947 – 1954, “Brief J.F. Staal en J.G. Meyer, Secretaris en Voorzitter van het Hoofdbestuur van de Nederlandse Bond van Werkgevers in Hotel-, Restaurant-, Café- en Aanverwante Bedrijven “HORECAF,” aan minister van Buitenlandse Zaken J.W. Beyen, 27 augustus 1953.”

organisaties, zoals de Limburgse Federatie van Verenigingen voor Vreemdelingenverkeer (LFVV), waren voorstanders van het afschaffen van visa voor Duitse toeristen. Ook de LFVV wees op het feit dat de economische belangen van Nederland en Limburg geschaad zouden worden indien visa niet afgeschaft zouden worden.²⁰²

Als overkoepelend orgaan voor Nederlandse VVV's hield de ANVV zich opvallend afzijdig. Zo schreef directeur Boreel van de ANVV aan Dienst Vreemdelingenzaken dat zij “van verschillende zijden verzocht [werden] mede te werken aan een streven, dat erop gericht is, ten aanzien van onderdanen van West-Duitsland te komen tot een algehele afschaffing van dit visum”.²⁰³ Desalniettemin zag de ANVV meerdere praktische bezwaren, met name wegens het aantal vluchtelingen in West-Duitsland. Hierom besloot ze zich afzijdig te houden: “Wij gevoelen het dan ook niet als op onze weg liggend, ten deze enigerlei aandrang op Uw Departement uit te oefenen.”²⁰⁴

Uiteindelijk sloten de regeringen van Nederland en de Bondsrepubliek eind 1953 een overeenkomst over de visumafschaffing voor toeristische reizen tussen de beide landen.²⁰⁵ Hiermee leek de discussie over de komst van Duitse toeristen het politieke domein verlaten te hebben, maar zoals we zullen zien in paragraaf 4.5 zou de eerste visumvrije Duitse toeristenstroom het onderwerp weer terugbrengen in het politiek debat.

4.3 NJHC: weinig moeite met Duitse trekkers

Tot eind 1951 ontving de NJHC mondjesmaat meer Duitse toeristen. In 1952 waren Duitse toeristen reeds de grootste groep buitenlandse trekkers in de jeugdherbergen, twee jaar later was het aantal Duitse toeristen in de jeugdherbergen zelfs verdrievoudigd (zie tabel 10). Hiermee waren Duitse toeristen verantwoordelijk voor veruit het grootste gedeelte van de buitenlandse overnachtingen in NJHC-herbergen.

Ondanks deze spectaculaire groei van de Duitse overnachtingen leek het bestuur zich weinig bezig te houden met de Duitse trekkers. Tijdens vergaderingen van het bestuur werd het groeiende aantal Duitse toeristen geen enkele keer genoemd. In de Raad van Toezicht en Advies

²⁰² “Duitse toeristen: Afschaffing visum voor Nederland gevraagd,” *De Tijd* 21-04-1953, 1, <https://resolver.kb.nl/resolve?urn=ddd:011199506:mpeg21:a0009>.

²⁰³ NA, *Buitenlandse Zaken Code-Archief 45-54*, 8848, Visumplicht, “Brief W. Boreel, directeur ANVV, aan H. Leffertstra, Hoofd van Bureau Vreemdelingenzaken, ministerie van Buitenlandse Zaken, betreffende Nederlands visum voor Duitse onderdanen, 4 maart 1953.”

²⁰⁴ Ibidem.

²⁰⁵ NA, *Buitenlandse Zaken Code-Archief 45-54*, 8852, Afschaffing visa; correspondentie over, 1951 – 1954, “Brief minister van Buitenlandse Zaken aan alle hoofden van diplomatieke en zelfstandige consulaire posten en H.C. Djakarta, betreffende Visumafschaffing Duitsland-Nederland, 27 november 1953.”

(RUTENA) werd het onderwerp slechts één keer aangesneden, tijdens de rondvraag. Eén van de leden van RUTENA merkte op dat het teleurstellend was “dat de Duitse trekkers vaak van weinig tact blijk geven.”²⁰⁶

Tabel 10: Aantal overnachtingen in jeugdherbergen van de NJHC, per jaar (april t/m sept.), per land van herkomst.²⁰⁷

	1952	1953	1954	1955
Duitsland excl. geal. mil.	22.768	41.706	69.670	60.187
Engeland en Schotland	19.277	17.677	21.625	22.718
Nederland	282.709	279.506	274.566	272.018

Waarop het RUTENA-lid precies doelde met zijn opmerking is in de notulen niet gespecificeerd. Het gedrag van Duitse toeristen in Nederland werd echter vaker omschreven als ‘tactloos’ of ‘met weinig tact’.²⁰⁸ Deze omschrijving doelde vrijwel uitsluitend op een ongevoelige omgang met het oorlogsverleden. Dat dit verwijt slecht éénmaal binnen vergaderingen van de NJHC geklonken heeft is opmerkelijk. Bovendien was de reactie van de voorzitter op deze opmerking koel: hij stelde dat ontsporingen moeilijk te vermijden zijn, maar de Duitse jeugdherbergorganisatie welwillend was en de zaken in de hand probeerde te houden.²⁰⁹ Het NJHC leek dus betrekkelijk weinig moeite te hebben met het ontvangen van Duitse trekkers: buiten deze ene opmerking leken ze niet langer bijzonder in de gaten gehouden te worden.

4.4 Host gaze: argwaan en Duits toerisme als ‘invasie’ (1952 – 1953)

Waar het NJHC Duitse trekkers niet op een speciale manier leek te behandelen, hield de Nederlandse pers de Duitse toeristen wel met argwaan in de gaten. In 1952 maakten Duitse toeristen weer in grotere getalen de reis naar Nederland. Hoewel zij niet de grootste groep buitenlandse toeristen vormden, werd over hen veruit het meest bericht. Met name het gebruikte idioom om de Duitse toeristen te beschrijven is opmerkelijk. Zo werden grote aantallen Duitse toeristen vaak omschreven als “invasie”, waarmee deze toeristenstroom gekoppeld werd aan de Duitse invasie van Nederland in 1940 en de oorlogsherinnering in het algemeen.

²⁰⁶ IISG, NJHC, Notulen RUTENA, “Vergadering nr. 20, 21 juni 1953,” 13.

²⁰⁷ CBS, *Statistiek vreemdelingenverkeer 1952*, 20; 1953, 15; 1954, 19; 1955, 32.

²⁰⁸ Onder meer minister-president Drees verweet Duitse toeristen “tactloos” te zijn, maar ook vanaf Duitse zijde werd het gebrek aan “tact” van Duitse toeristen bekritiseerd. Zie pagina 70. Zie ook Wielenga, *Partner uit noodzaak*, 350-353.

²⁰⁹ IISG, NJHC, Notulen RUTENA, “Vergadering nr. 20, 21 juni 1953,” 13.

Afbeelding 5: Spotprent ‘Mei-invasie 1952,’ door Opland, 10 mei 1952.²¹⁰

De beeldspraak van het Duits toerisme als ‘invasie’ was bovendien een dankbaar onderwerp voor spotprenten, waarvan één van de meest aansprekende hiernaast is afgebeeld. De titel, “Mei-invasie 1952”, creëert een directe verbinding met de invasie van Duitsland in 1940, die ook plaatsvond in mei. Sterker nog, de prent was gepubliceerd in *de Groene Amsterdammer* van 10 mei, de exacte datum van de Duitse inval in Nederland. Hiermee werd de komst van de Duitse toeristen vergeleken met de invasie in de Tweede Wereldoorlog. Dit blijkt ook onder meer uit de Nederlandse ijsverkoper rechts onderaan, die tijdens het wegrennen

roept “Marie, ze zijn er weer!!”. Ook vanuit het perspectief van de Duitse toeristen wordt deze vergelijking benadrukt: zo zegt één van de passagiers “*Sehe mal, Rosa! Hier habe ich gekämpft!*”, en een ander “*Endlich wieder in den Niederlanden!!*”. Opland, de auteur van de spotprent, veronderstelde hiermee zelfs dat (een deel van) de Duitse toeristen tijdens de oorlog als soldaat in Nederland waren geweest.

Verder verwijzen verschillende visuele elementen naar het ‘militaire karakter’ van de Duitse toeristenstroom. Zo lijkt de bagage op het dak van de toeristenbus een grote geweerloop te vormen en rijden sterk op militaire voertuigen lijkende bussen in een colonne. Daarnaast leek Opland te verwijzen naar een sterk Duits nationalisme middels het grote aantal Duitse vlaggen en het “*Deutschland wieder über alles!!!*”. Door de overeenkomsten met de invasie in 1940 te benadrukken creëerde Opland de impressie dat de verschillen met de militaire invasie klein zijn, waardoor Duitse toeristen in een kwaad daglicht gezet worden. Hiermee werd de lezer herinnerd aan het oorlogsverleden en wordt het beeld van de Duitser als agressor genormaliseerd, verspreid en versterkt.

Naast dergelijke spotprenten berichtten diverse kranten regelmatig over wangedrag van Duitse toeristen. Dit gebeurde met name in ingezonden stukken. In *Het Parool* van 24 mei 1952

²¹⁰ IISG, NIBG (Perscollectie), BG C23/736, “Mei-invasie 1952,” spotprent Opland in *de Groene Amsterdammer*, 10 mei 1952, <https://hdl.handle.net/10622/94204450-3B91-470D-9557-DB65C265AD4C>.

werd bijvoorbeeld een ingezonden bericht geplaatst over zich misdragende Duitse toeristen: “Woensdagavond, 22.15 uur. Drie Duitsers. Dronken. Luid schreeuwende: “Wir haben in 1940 über Holland gesiegt. Wir haben Holland bombardiert!”²¹¹ De schrijver van het stuk stelde voor om, naast de waarschuwingen in toeristentreinen, een gedrukte boodschap in die geest mee te geven aan Duitse toeristen. “Wie het hier in Amsterdam dan nóg niet begrijpt, zoals het drietal van Woensdagavond, kan dan zonder enig hartzeer worden opgepakt om vierkant over de grens te worden gezet.”²¹² Een andere krantenlezer reageerde echter middels ingezonden brief dat Duitse toeristen, ook de ‘rustige’, vanwege het oorlogsverleden überhaupt niet naar Nederland zouden mogen komen:

“Het gebeurde trof mij te meer, daar ik Zondag in Rotterdam(!) drie grote autobussen met (overigens rustige) Duitse toeristen zag, die toch maar echt plezier hadden. Toen dachten wij ook: Dat moest eigenlijk niet gebeuren. Ik heb uiteraard niets tegen fatsoenlijke Duitsers [...], maar ik zou het geheel niet gek vinden, als men had bepaald, dat de eerste 25 jaar geen enkele Duitser louter voor zijn plezier in een der door hen overrompelde landen zou mogen komen.”²¹³

Hoewel deze ingezonden berichten persoonlijke opvattingen van de schrijvers waren, achtte de redactie deze ingezonden berichten wel relevant en gepast voor haar lezerspubliek. Hiermee droeg *Het Parool* bij aan het normaliseren en acceptabel maken van dergelijke houdingen ten aanzien van Duitse toeristen, omdat lezers van de krant ook beïnvloed werden door de denkbeelden in de ingezonden berichten. Naast dergelijke stukken werden er in kranten regelmatig anekdotes gedeeld over de ongevoelige omgang van Duitse toeristen met het oorlogsverleden, zoals het volgende stuk in het *Algemeen Handelsblad* in juni 1952:

“Op een mooie middag in dit seizoen wordt er gebeld aan de deur van een villa ergens buiten Amsterdam. De vrouw des huizes gaat naar voren om open te doen en staat tegenover een dame en een heer, die haar vol verwachting aankijken. Zij kent de mensen niet en vraagt dus, enigszins aarzelend; “Wat is er van uw dienst?” De heer doet een stap naar voren en zegt in onvervalst Duits: “Goede middag, mevrouw. Ik zou mijn vrouw zo graag dit huis willen laten zien, waarin ik in de oorlog heb gewoond.....” Stom van verbazing staart de villabewoonster de bezoekers een ogenblik

²¹¹ “De mensen(?),” *Het Parool* 24-05-1952, 2, <https://resolver.kb.nl/resolve?urn=ABCDDD:010830275:mpeg21:a0147>.

²¹² Ibidem.

²¹³ “Duitsers,” *Het Parool* 30-05-1952, 9, <https://resolver.kb.nl/resolve?urn=ABCDDD:010830280:mpeg21:a0234>.

aan. Dan grijpt zij de deur en sluit deze met een klap. En dat is ten slotte geen wonder.....”²¹⁴

De Nederlandse pers leek Duitse toeristen met argusogen in de gaten te houden, en publiceerde ook stukken over misdragingen die niets met het oorlogsverleden te maken hadden. Zo berichtten onder meer *Het Parool* en *De Volkskrant* in augustus 1953 over een Duitse toerist die, met behulp van een muntstuk van vijf *pfennig* (Duitse cent) snoep uit een automaat probeerde te halen.²¹⁵ De Duitser werd echter – zoals beschreven door de kranten – “op heterdaad betrapt”²¹⁶ tijdens zijn “poging tot oplichting”.²¹⁷ Behalve deze stevige bewoording voor een poging tot het stelen van snoepgoed besloot *de Volkskrant* details over de snoepdief (“de 22-jarige Franz M. uit Geldern in Westfalen”) te vermelden.²¹⁸ Dat überhaupt aandacht is voor een poging tot diefstal van snoepgoed in een nationale krant is al opmerkelijk, maar de woordkeuze en het publiceren van deze details doen vermoeden dat de overtreding veel ernstiger verondersteld werd. Over dergelijke gedragingen van toeristen van andere nationaliteiten werd in kranten niet bericht. Ook de stappen die de Amsterdamse politie en vreemdelingendienst namen lijken bijzonder overtrokken: de toerist werd gearresteerd en wegens gepleegde diefstal over de grens gezet.²¹⁹ Het gedrag van Duitse toeristen in Nederland leek onder een vergrootglas te liggen en aan elke kleine overtreding of afwijking leek aanstoot genomen te worden.

Hoewel de genoemde artikelen over individuele gevallen gingen, was een positief geluid over het gedrag van Duitse toeristen in kranten vrijwel volledig afwezig. Hierdoor werden de negatieve denkbeelden uit de genoemde artikelen veralgemeniseerd voor alle Duitse toeristen. In december 1952 uitte de heer Mozer van de Coördinatiecommissie voor Culturele Betrekkingen met Duitsland hierop kritiek:

“[Mozer] wees er op, hoe de misdragingen van een enkele Duitser, zoals de toerist, die zich deze zomer in Amsterdam niet door een Joods dienstertje wilde laten bedienen, in Nederlandse ogen het hele volk diskwalificeren,

²¹⁴ “En ten slotte,” *Algemeen Handelsblad* 23-06-1952, 14, <https://resolver.kb.nl/resolve?urn=KBNRC01:000088438:mpeg21:a0030>.

²¹⁵ “Duitse toerist betrapt bij poging tot oplichting,” *Het Parool* 20-08-1953, 1, <https://resolver.kb.nl/resolve?urn=ABCDDD:010829205:mpeg21:a0073>; “Dader wordt uitgeleid. Ook Duitse “pas”-munt in automaten,” *De Volkskrant* 21-08-1953, 3, <https://resolver.kb.nl/resolve?urn=ABCDDD:010844186:mpeg21:a0094>.

²¹⁶ “Dader wordt uitgeleid,” *De Volkskrant*.

²¹⁷ “Duitse toerist betrapt bij poging tot oplichting,” *Het Parool*.

²¹⁸ “Dader wordt uitgeleid,” *De Volkskrant*.

²¹⁹ “Duitse toerist betrapt bij poging tot oplichting,” *Het Parool*; “Dader wordt uitgeleid,” *De Volkskrant*.

ook al hebben de 150.000 Duitse toeristen die hier dit jaar waren, zich in het algemeen correct gedragen. Hij achtte dit generaliseren onjuist.”²²⁰

Naast publieke kritiek op Duitse toeristen kwamen binnen verschillende toeristenorganisaties discussies over Duitse toeristen op gang. Zo was het Duits toerisme het belangrijkste agendapunt tijdens de Waddenconferentie in oktober 1953. Onder meer de *Friese koerier* deed verslag van de discussie omtrent het al dan niet intensiveren van de propaganda voor de Waddeneilanden in West-Duitsland:

“De mening in de vergadering over bevordering van het Duitse toerisme bleken verdeeld. Sommigen waren van oordeel, dat men de bezetting nog niet is vergeten en niet gesteld is op Duitse gasten. De Nederlandse en andere toeristen zouden erdoor kunnen worden afgeschrikt. Anderen waren van mening, dat men in dezen commercieel moest zijn. Over deze kwestie ontstond een langdurige discussie.”²²¹

Niet alleen de *Friese koerier*, maar ook *De Volkskrant* en *De Telegraaf* publiceerden een verslag van de conferentie. Zij achtten de kwestie dus interessant genoeg voor hun landelijke lezerspubliek.²²² *De Volkskrant* kwam met een uitgebreid verslag van de lezing over het Duits toerisme, gegeven door de vertegenwoordiger van de ANVV in Duitsland, de heer Bors:

““U hebt 'n kans het tegen de luxueuze Duitse Waddeneilanden te kunnen opnemen. Ontvang de Duitsers vriendelijk. Laat ze lekker en overvloedig eten en drinken en wees vooral niet kinderachtig, als de heren en dames gemengd willen baden. Valt ze ook niet lastig met politieverordeningen over badkleding. Want de Duitsers houden er van te baden, zoals ze zijn. Ze houden van de zee, die ze in hun hotel niet alleen willen zien maar ook horen. En — zo suggereerde deze kenner van de Duitse folklore — maak een aardig foldertje, gründlich met aanwijzingen over het natuurschoon en de vogelstand, en smijt er een bloot juffertje tegenaan op pagina één. Dat verplicht tot niets.””²²³

Niet alleen moesten Duitse toeristen dus in grote getalen komen, maar volgens de heer Bors moesten de inwoners van de Waddeneilanden zich zo gastvrij mogelijk opstellen tegenover Duitse toeristen. Hoewel de conferentie uitsluitend bestond uit personen die belang hebben bij een groter toeristenbezoek – burgemeesters, VVV-directeuren, hoteliers en middenstanders –

²²⁰ “Cultureel contact tussen Twente en Munsterland,” *Het Parool* 19-12-1952, 7, <https://resolver.kb.nl/resolve?urn=ABCDDD:010829480:mpeg21:a0138>.

²²¹ “VVV’s Waddeneilanden bespreken hun belangen. Meningen verdeeld over de vraag of Duits toerisme moet bevorderd,” *Friese koerier* 28-10-1953, 3, <https://resolver.kb.nl/resolve?urn=ddd:010734848:mpeg21:a0071>.

²²² “Conclusie van Wadden-conferentie: De Duitsers moeten komen in groten getale,” *De Volkskrant* 29-10-1953, 7, <https://resolver.kb.nl/resolve?urn=ABCDDD:010844437:mpeg21:a0194>; “Op de Wadden-eilanden voor Duitse toerist geen bewondering,” *De Telegraaf* 29-10-1953, 7, <https://resolver.kb.nl/resolve?urn=ddd:110586664:mpeg21:a0245>.

²²³ “De Duitsers moeten komen in groten getale,” *De Volkskrant*

kwam er tijdens de conferentie verzet tegen de uitspraken van Bors.²²⁴ Ondanks het tijdens de conferentie geuite ongemak moest de Duitse toerist komen. Zoals *De Telegraaf* samenvattend stelde: “De houding van sommige Duitse toeristen op de Waddeneilanden vindt geen algemene bewondering maar het verdient geen aanbeveling hen te weren.”²²⁵

4.5 ‘Deutsche nicht erwünscht’ (1954)

Eind 1953 konden Duitsers voor het eerst visumvrij naar Nederland reizen. Daar maakte zij in het voorjaar van 1954 dankbaar gebruik van: tienduizenden Duitsers kwamen naar Nederland om de bloeiende bollenvelden te bekijken. Dat Dodenherdenking en Bevrijdingsdag in de *Tulpenblüte*-periode vielen zorgde ook in de voorgaande jaren voor extra spanningen, maar in mei 1954 kwam deze spanning voor het eerst publiekelijk tot een grote uitbarsting met de in de inleiding genoemde ‘*Deutsche nicht erwünscht*’-actie.

Onbekende personen plakten begin mei pamfletten met de tekst *Deutsche nicht erwünscht* aan, die qua lettertype en opmaak sterk deden denken aan bordjes *Juden nicht erwünscht* uit de oorlogstijd (zie afbeelding 1, voorblad).²²⁶ Deze pamfletten waren aangeplakt op plekken waar veel Duitsers kwamen: zo waren ze voornamelijk te vinden op verkeersborden langs belangrijke doorgangswegen van Duitsland naar het westen van Nederland en toegangswegen naar de bollenvelden.²²⁷ Verder waren in Amsterdam honderden pamfletten aangeplakt bij hotels, cafés en restaurants en achtergelaten tussen ruitenwissers van auto’s met Duitse kentekens.²²⁸ De politie van Amsterdam deed een poging de daders op te sporen, maar zonder succes. Wel had ze het sterke vermoeden dat de communistisch georiënteerde Amsterdamse Vredesraad achter de actie zat. Zo schreef de politie Amsterdam in een rapport over de kwestie:

“Omtrent de vermoedelijk aanleggers van deze actie kan ik U berichten dat mij de mededeling bereikt dat te dezer stede een vergadering had plaats gevonden van de communistisch georiënteerde Amsterdamse Vredesraad. Na afloop der vergadering werden door figuren uit deze vredesbeweging, in

²²⁴ Ibidem.

²²⁵ “Voor Duitse toerist geen bewondering,” *De Telegraaf*.

²²⁶ Wielenga, *Partner uit noodzaak*, 345.

²²⁷ Wielenga, *Partner uit noodzaak*, 345-346; “Actie tegen Duitse toeristen,” *De Telegraaf* 03-05-1954, 1, <https://resolver.kb.nl/resolve?urn=ddd:110586083:mpeg21:a0058>; “Nicht erwünscht,” *Trouw* 03-05-1954, 1, <https://resolver.kb.nl/resolve?urn=ABCDDD:010818680:mpeg21:a0010>.

²²⁸ “Nicht erwünscht,” *Trouw*; NA, *Ministerie BuZa Code-archief 1945-1954*, inventarisnummer 13143, Nederland; plakatenactie op 5 mei tegen Duitse toeristen, 1954, “Brief Politie te Amsterdam aan de heer Procureur-Generaal, Fgd. Directeur van Politie te Amsterdam, 8 juni 1954”.

besloten samenzijn, besprekingen gevoerd over het illegaal verspreiden en plakken van biljetten tegen Duitse toeristen.”²²⁹

Of deze organisatie daadwerkelijk verantwoordelijk was voor deze actie is echter niet met zekerheid te zeggen. In de kranten zijn geen uitspraken gedaan over de daders van de actie. Bovendien zijn er in de archieven van de Nederlandse Vredesraad²³⁰ en de informatie over de Nederlandse Vredesraad in het Nationaal Veiligheidsarchief²³¹ geen bewijzen te vinden voor betrokkenheid bij de actie. Gezien de sterke anti-Duitse sentimenten binnen de Vredesraad²³² is het echter goed mogelijk dat leden uit de Vredesraad betrokken waren bij de actie.

In de paar pagina's die Wielenga in *Partner uit noodzaak* aan de *Deutsche nicht erwünscht*-actie wijdt, heeft hij voornamelijk aandacht voor de reacties in Duitse pers en het strategisch inzetten van de Duitse correspondenten in Nederland voor het beperken van de spanningen. Daarnaast gaat hij in op de initiële reactie van Nederland.²³³ Hoewel de bevindingen van zijn onderzoek waardevol zijn, zijn enkele aspecten nog niet behandeld, waaronder enkele door de Bondsregering genomen maatregelen. Bovendien zal ik mij richten op de Nederlandse perceptie van deze maatregelen. Deze zijn nog onvoldoende onderzocht. Ook neemt Wielenga 1955 als eindpunt, maar gezien het feit dat Duitsers in dat jaar opgeroepen werden Nederland te mijden is hier nog geen sprake van normalisatie. Voor het beter begrijpen van deze normalisering is het dus noodzakelijk ook naar de verhoudingen in 1956 te kijken. Doordat deze actie in deze scriptie bovendien onderdeel is van een onderzoek naar de omgang van Duitse toeristen in een bredere context, kan beter begrepen worden hoe deze actie afweek van de andere vormen van kritiek op Duitse toeristen.

Hoewel in eerdere jaren in krantenartikelen al kritiek geuit werd op het gedrag van Duitse toeristen, was de *Deutsche nicht erwünscht*-actie de eerste publieke actie die specifiek gericht was tegen de Duitse toerist. Hierbij werd met een verwijzing naar de Tweede Wereldoorlog duidelijk gemaakt dat Duitse toeristen niet welkom waren. Deze stevige afwijzing bracht de relatie tussen Nederland en de Bondsrepubliek onder spanning. Uit Wielenga's onderzoek naar de Duitse reacties in de pers blijkt dat de initiële reactie van Duitse zijde bijzonder gevoelig was. Zo riep de Duitse pers op om Nederland als vakantieland te

²²⁹ Ibidem.

²³⁰ IISG, *Archief Nederlandse Vredesraad*, collectienummer ARCH00998, <http://hdl.handle.net/10622/ARCH00998>.

²³¹ “Nederlandse Vredesraad (NVR),” Nationaal Veiligheidsarchief, geraadpleegd 08-06-2019, <http://www.inlichtingendiensten.nl/groepen/nvr>.

²³² Meine Luimstra, “De Nederlandse Vredesraad 1949-1969. Een vredesbeweging in transmissieriem,” *Jaarboek Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen* 1984 (1985): 88-92.

²³³ Wielenga, *Partner uit noodzaak*, 346-354.

mijden en de economische samenwerking met Nederland te belemmeren door Nederlandse producten te boycotten.²³⁴

Volgens Wielenga becommentarieerde de Nederlandse pers de actie overwegend kritisch. Desalniettemin weigerde de Nederlandse overheid zich in eerste instantie te distantiëren van het incident. Daarvoor waren, aldus Wielenga, de Duitse protestacties tegen de grenscorrecties eerder dat jaar en het recente “wangedrag” van Duitsers die in Arnhem het Horst-Wessel-zongen teveel in het verkeerde keelgat van de Nederlandse regering geschoten.²³⁵ Mogelijk hadden de betrokken politici moeite om zich over de emotie die ze hierbij ervoeren heen te zetten, of waren zij bang dat het veroordelen van de actie door het Nederlandse publiek als pro-Duits gezien werd.

In een interview met de West-Duitse *Neue Ruhrzeitung*, een maand na de actie, probeerde minister-president Drees begrip te wekken voor de Nederlandse gevoeligheid ten aanzien van Duitse toeristen. Zo achtte hij het aan de oppervlakte komen van deze gevoelens verklaarbaar door “tactloos” optreden van enkele Duitse toeristen en doordat “het massale bezoek van Duitse toeristen samenviel met de eerste Meidagen”.²³⁶ Dit betekende echter niet dat de Nederlandse regering de actie niet veroordeelde. Anders dan Wielenga stelde²³⁷ distantieerde Drees zich wel degelijk van de actie. *Trouw* schreef het volgende over het interview van Drees in de *Neue Ruhrzeitung*:

“Van de zijde der autoriteiten wordt dit optreden — de daders konden niet opgespoord worden — afgekeurd (...). Ik spreek de verwachting uit dat het herstel van het verkeer tussen onze beide landen zijn voortgang zal hebben.”²³⁸

Hoewel de Nederlandse regering zich dus wegens eerder gevoelde emoties weigerde te distantiëren van de actie, leek deze emotie na een maand bekoeld en was zij wel bereid zich te distantiëren.

In de Bondsrepubliek vond een soortgelijke ontwikkeling plaats. Hoewel de initiële Duitse reacties verbolgen waren, volgde al snel een proces van kritische zelfreflectie. Hierin bekritiseerden media en politici het gedrag van de ‘eigen’ West-Duitse toeristen in Nederland én andere landen. Zo gaf regeringspartij CDU-CSU in juni 1954 het artikel “Tact niet

²³⁴ Ibidem, 346.

²³⁵ Ibidem, 345-346.

²³⁶ “Dr. Drees acht het herleven van oude gevoelens verklaarbaar,” *Trouw* 05-06-1954, 1, 3, <https://resolver.kb.nl/resolve?urn=ABCDDD:010818605:mpeg21:a0008>.

²³⁷ Zie Wielenga, *Partner uit noodzaak*, 346: “Hoewel minister-president Drees intern de pamfletten-actie afkeurde, distantieerde hij zich in het openbaar niet van de actie.”

²³⁸ “Dr. Drees acht het herleven van oude gevoelens verklaarbaar,” *Trouw*, 1, 3.

ongewenst” uit, waarin ze stelde de oorzaken van de spanningen voornamelijk bij het gedrag van de Duitse toerist lag. *De Volkskrant* publiceerde hiervan de volgende vertaling:

““Wanneer men de zaken onderzoekt dan moet men vaststellen dat de oorzaken bijna altijd bij de Duitse bezoekers liggen. Het heeft hen eenvoudig aan de nodige tact ontbroken en aan het gevoel dat men als gast altijd de mening van de gastheer moet respecteren, ook als men het niet hiermee eens is. Kleine voorbeelden hiervan zijn het dikwijls overmatig pronken met meegebrachte deviezen, het steeds weer ophalen van belevenissen als lid van de bezettingsmacht in Nederland, het luidruchtige en vaak protserige optreden in café's en dergelijke. (...) Men moet ook niet vergeten dat het pas betrekkelijk kort geleden is dat de Duitse naam tengevolge van de nazi-gewelddaden een zeer slechte klank in het buitenland had. Dat alles laat zich niet in enkele dagen veranderen. Dit kan alleen maar gebeuren wanneer iedereen er zich op toelegt door verstandig optreden de basis te leggen voor herziening van de gevestigde meningen”, aldus het artikel van de CDU-persdienst.”²³⁹

Zorgen over het wangedrag van Duitse toeristen werden door de gehele West-Duitse regering gedeeld. De commissie voor Buitenlandse Zaken van de Bondsdag belegde daarom in juli 1954 een vergadering om maatregelen te bespreken. In een persconferentie hierover sprak CDU-parlementslid Gustav Gedat over “het betreuenswaardige gedrag van de Duitse toeristen, die in bussen naar het buitenland gaan, zwaar drinken en luidruchtig te keer gaan”.²⁴⁰ Dit zou ertoe kunnen leiden dat de Duitsers de sympathie zouden verliezen die zij na de oorlog langzamerhand weer hadden gewonnen.²⁴¹

Het bleef echter niet alleen bij woorden, maar ook bij daden. Zo verspreide Franz Meyers, minister van Binnenlandse Zaken van Noordrijn-Westfalen, in december 1954 “Gulden regels” voor Duitse toeristen in het buitenland. Hierin stelde hij volgens *Trouw* dat Duitse toeristen er goed aan doen “een toontje lager te zingen, zich onopvallend te kleden en op te houden anderen de wet te stellen als zij in een ander land zijn”.²⁴² Behalve regels over onder meer drankgebruik en gezang waren ook enkele regels specifiek gewijd aan het feit dat de nationaliteit van West-Duitse toeristen een factor van belang was in het doorbrengen van de vakantie in het buitenland:

²³⁹ “C.D.U. adviseert landgenoten: “Duitser in buitenland moet meer tact tonen”. Gezonde reactie op toeristen-incident,” *De Volkskrant* 04-06-1954, 7,

<https://resolver.kb.nl/resolve?urn=ABCDDD:010843761:mpeg21:a0159>.

²⁴⁰ “Bondsdag onderzoekt wangedrag Duitse toeristen: Regering overweegt maatregelen,” *De Volkskrant* 14-07-1954, 1, <https://resolver.kb.nl/resolve?urn=ABCDDD:010843809:mpeg21:a0011>.

²⁴¹ Ibidem.

²⁴² “Gulden regels voor Duitse toeristen,” *Trouw* 15-12-1954, 3, <https://resolver.kb.nl/resolve?urn=ABCDDD:010818878:mpeg21:a0131>.

“Vergeet niet dat u in Duitsland een van miljoenen bent, maar dat u in het buitenland een Duitser bent naar wiens woorden en daden uw land beoordeeld wordt. Probeer niet uw nationaliteit te verbergen, maar draag er zorg voor dat de buitenlander er op prettige wijze kennis van neemt.”²⁴³

4.6 Duitse zelfkritiek en normalisering (1955 – 1956)

Dit proces van zelfreflectie concentreerde zich niet slechts rondom de Nederlandse pamflettenactie, maar duurde ook daarna voort. In het voorjaar van 1955 verwachtten de West-Duitse autoriteiten weer nieuwe spanningen in Nederland, mede door de groots opgezette bevrijdingsfeesten ter ere van de tienjarige jubileum van de bevrijding. De ambassadeur van de Bondsrepubliek in Nederland, Hans Mühlenfeld, pleitte daarom bij het Duitse ministerie voor Buitenlandse Zaken om de Duitse bevolking via radio, pers en reisbureaus op te roepen Nederland rondom deze dagen te mijden. Het Duitse kabinet besprak Mühlenfelds suggestie en het ministerie van Verkeer raadde in een vertrouwelijk schrijven aan reisorganisaties af om tussen 29 april en 12 mei 1955 *Tulpenfahrten* te organiseren. De West-Duitse pers reageerde overwegend positief op deze oproep en riep haar lezers op dit advies te volgen.²⁴⁴

Het Nederlandse ministerie van Buitenlandse Zaken reageerde instemmend op dit voorstel. Ook de Nederlandse pers was vrijwel uitsluitend positief over het Duitse initiatief Nederland te mijden tijdens de meidagen. Zo sprak onder meer de redactie van *De Tijd* zich in stellige bewoording uit vóór dit voorstel en een schuldbevuste houding van de Oosterburen:

“Een verstandige raad, dunkt ons. Want ook al zijn wij bereid tot herstel van normale betrekkingen met onze Oosterburen, dat neemt niet weg, dat wij bescheidenheid en tact mogen blijven vergen van hen, die als volk schuldig zijn aan het feit, dat die betrekkingen grondig werden bedorven. Men kan redeneren wat men wil, maar voor wie zuiver voelt en gezond denkt is het onmiddellijk duidelijk, dat de aanwezigheid van een beduidend aantal Duitse toeristen in ons land op en rond de komende herdenkings- en vieringsdata door ons als onaangenaam zal worden gevoeld en misschien tot moeilijkheden en incidenten aanleiding zal geven.”²⁴⁵

²⁴³ “Gulden regels voor Duitse toeristen,” *Trouw*.

²⁴⁴ Wielenga, *Partner uit noodzaak*, 352-353; “Advies aan Duitsers: Bezoek Nederland niet begin Mei,” *Trouw* 24-03-1955, 1, <https://resolver.kb.nl/resolve?urn=ABCDDD:010817126:mpeg21:a0005>.

²⁴⁵ “Vrijmoedig commentaar,” *De Tijd* 27-04-1955, 3, <https://resolver.kb.nl/resolve?urn=ddd:011203384:mpeg21:a0102>.

Ook andere kranten, zij het in meer gematigde bewoording, steunden dit initiatief. Zo noemde *Trouw* de oproep tot mijding van Nederland een “goede raad” en stelde zij dat men van Duitse zijde “wijs geworden [was] door het toeristendrama van vorige lente”.²⁴⁶

Openlijke kritiek op het Duitse mijdingsinitiatief kwam binnen Nederland uitsluitend van belanghebbenden uit het horeca- en toeristenwezen. Zo noemde de heer Calkoen, hoofd van de buitenlandse dienst van de ANVV, de oproep om Nederland te mijden “[o]ver het algemeen welwillend”, maar bestreek de periode van 29 april tot 12 mei naar zijn oordeel een te lange periode.²⁴⁷ Ook Horecaf sprak zich kritisch uit tegen deze oproep en het grote aantal annuleringen van hotelovernachtingen door Duitse reisbureaus en particulieren dat dit als gevolg had. Het weekblad voor horecaondernemers vatte dit kort samen als “[e]en ongewenst gevolg van een goedbedoelde wenk”.²⁴⁸ De kritiek had dus slechts betrekking op de lange duur van deze periode, terwijl de reden voor het mijden wel gevoeld werd.

Op 10 mei 1955 meldde Mühlenfeld per telegrambericht aan het *Auswärtige Amt* dat Nederland “von deutschen Touristen, dank der vorbildlichen Aufklärungsarbeit der deutschen Presse, wie leer gefegt (war).²⁴⁹ De keuze voor deze omschrijving is opmerkelijk. Enerzijds doet dit woordgebruik sterk denken aan de Razzia-praktijken tijdens de Tweede Wereldoorlog, terwijl Mühlenfeld het in deze zin over ‘eigen’ burgers had. Anderzijds kunnen de nodige vraagtekens gezet worden bij de effecten van de oproep. Hoewel er in april en mei 10.000 minder Duitse toeristen naar Nederland waren gekomen vergeleken met het jaar ervoor – terwijl de ANVV had verwacht dat er 15.000 méér Duitse toeristen naar Nederland zouden komen – waren er nog genoeg over.²⁵⁰ Daarnaast was de mijdingsoproep niet de enige reden dat het aantal Duitse toeristen tegenviel: Zo waren de bollenvelden nog nauwelijks aan het bloeien tijdens de Paasdagen en was het weer “bijzonder onaantrekkelijk”.²⁵¹ Over het hele jaar gezien nam het aantal overnachtingen van West-Duitse toeristen zelfs met 41.000 toe. Deze toename viel echter volledig in het derde kwartaal: in het eerste halfjaar was het bezoek uit Duitsland vrijwel gelijk aan het bezoek in het eerste halfjaar 1954.²⁵²

²⁴⁶ “Advies aan Duitsers,” *Trouw*.

²⁴⁷ “Reactie op viering Bevrijding: Duitse annuleringen betreurd door ANVV en Horecaf,” *De Volkskrant* 23-04-1955, 5, <https://resolver.kb.nl/resolve?urn=ABCDDD:010843577:mpeg21:a0157>.

²⁴⁸ Ibidem.

²⁴⁹ Wielenga, *Partner uit noodzaak*, 353.

²⁵⁰ “Voorjaar 1955 tegenvaller: Minder Duitse toeristen. Voorjaar 1956 meevaller?,” *De Telegraaf* 29-09-1955, 3, <https://resolver.kb.nl/resolve?urn=ddd:110586003:mpeg21:a0188>.

²⁵¹ “Toeristenbezoek was minder dan in 1954,” *Friese Koerier* 12-04-1955, 2, <https://resolver.kb.nl/resolve?urn=ddd:010686907:mpeg21:a0026>.

²⁵² “Weer 9% meer toeristen in Nederland,” *Het vrije volk* 29-12-1955, 5, <https://resolver.kb.nl/resolve?urn=ddd:010952400:mpeg21:a0170>.

De voortekenen voor de normalisering van de toeristische verbanden leken positief: in de tweede helft van 1955 kwamen er weer meer Duitse toeristen naar Nederland, zonder dat dit tot grote conflicten leidde. Uit vragenlijsten ingevuld door Duitse toeristen bleek zelfs dat zij “[o]ver het geheel vol lof is over de vriendelijkheid van de Nederlandse bevolking.”²⁵³

In 1956 leek de toeristische relatie – na de pamflettenactie van 1954 en de in 1955 genomen maatregelen om nieuwe spanningen te voorkomen – genormaliseerd te worden. Opvallend is vooral de neutrale toon waarin krantartikelen berichtten over Duitse toeristen in Nederland, terwijl dat in andere jaren voornamelijk gebeurde in negatief geladen termen. Zo berichtte *Het Parool* over de Paasdagen: “Onder de buitenlandse gasten in Zandvoort, die meestal al geruime tijd geleden hadden gereserveerd, waren de Duitsers weer in de meerderheid.”²⁵⁴ Ook in de Keukenhof waren de Duitse toeristen de grootste groep buitenlandse bezoekers, waarover zakelijk werd vermeld: “Men telde er rond vijftienduizend bezoekers, bij wie onder de buitenlanders de Duitsers weer aan de kop gingen.”²⁵⁵ *De Tijd*, eerder nog stevig in hun veroordeling van Duitse toeristen in hun artikel over het voorstel Nederland te mijden in 1954,²⁵⁶ meldde schijnbaar zonder emotie dat “de Duitse toeristen het grootste contingent” uitmaakten van de buitenlandse bezoekers.²⁵⁷ Ook na afloop van het vakantie seizoen berichtte de pers zakelijk over de belangrijke positie die Duitse toeristen innamen in het buitenlands toerisme. Zo benoemde *Het Parool* de grote aantallen Duitse toeristen in Zandvoort onder de positieve kop “Duitsers maakten Zandvoorts seizoen goed”.²⁵⁸

Ondanks deze verbetering deden zich nog zeer beperkt kleinere conflicten voor. Dit bleef voor de Nederlandse pers een interessant onderwerp om over te berichten, zelfs wanneer deze ver van het eigen lezerspubliek plaatsvonden. Zo berichtte de Amsterdamse krant *Het Parool* over spanningen tussen twee Duitse toeristen en de VVV van Texel:

“Twee op Texel vertoevende Duitse toeristen, beiden arts, wonden zich ten zeerste op, toen zij in het gebouw van de VVV- Texel te De Koog het boekje “Tragedie op Texel” doorbladerden, dat op de toonbank lag. In dit boekje wordt door J. A. van der Vlies een ooggetuigeverslag gegeven van de opstand der Georgiërs in april 1945 tegen de Duitsers. Genoemde gasten

²⁵³ “Voorjaar 1955 tegenvaller: Minder Duitse toeristen. Voorjaar 1956 meevaller?,” *De Telegraaf* 29-09-1955, 3, <https://resolver.kb.nl/resolve?urn=ddd:110586003:mpeg21:a0188>.

²⁵⁴ “Pasen bij de kachel: Toeristenverblijven vrij goed bezet, maar dagjesmensen bleven thuis,” *Het Parool* 03-04-1956, 1, <https://resolver.kb.nl/resolve?urn=ABCDDD:010830413:mpeg21:a0141>.

²⁵⁵ Ibidem.

²⁵⁶ Zie blz. 72.

²⁵⁷ “Eerste bollenzondag koud en minder druk: Keukenhof trekt 35.000 bezoekers,” *De Tijd* 30-04-1956, 1, <https://resolver.kb.nl/resolve?urn=ddd:011207974:mpeg21:a0010>.

²⁵⁸ “Duitsers maakten Zandvoorts seizoen goed,” *Algemeen Handelsblad* 06-09-1956, 2, <https://resolver.kb.nl/resolve?urn=KBNRC01:000049601:mpeg21:a0033>.

vonden de aanwezigheid van dit boekje in een VVV-kantoor ongepast en wilden de directeur spreken. Deze heeft zich door de Duitsers laten overhalen het boekje van de toonbank te verwijderen. De Texelse Courant schrijft naar aanleiding hiervan: “Dat de VVV-directie voor de aanmerkingen van deze Duitsers is gewicht gaat ver boven ons begrip. Wij heten gaarne iedere Duitser welkom, maar niet die Duitsers, die ons richtlijnen wensen voor te schrijven. (...) Deze Duitsers zouden zich eerder verrast dienen te tonen over de bijzondere mate van gastvrijheid, welke zij op Texel ontmoeten,” aldus het blad.”²⁵⁹

Hoewel dergelijke kleine incidenten zich nog van tijd tot tijd voor zouden doen, leek de Nederlandse perceptie van Duitse toeristen gekalmeerd. Niet alleen werden Duitse toeristen minder vaak op negatieve manieren beschreven, maar ook was de fixatie op Duitse toeristen afgenomen. Dit leek niet alleen het gevolg van het normaliseren van de komst van Duitse toeristen naar Nederland, maar ook het doorbrengen van een vakantie in de Bondsrepubliek werd voor Nederlanders steeds minder een taboe.²⁶⁰ Ook de ANWB droeg bij aan de normalisering hiervan. Zo pleitte zij in 1952 voor het opheffen van de beperkingen voor het reizen naar West-Duitsland.²⁶¹ Bovendien publiceerde de ANWB in 1952 de eerste reiswijzer voor West-Duitsland, en tot 1956 volgden drie nieuwe – steeds verder uitgebreide – edities.²⁶² Hiermee gaf ze Nederlandse reizigers niet alleen nuttige informatie om naar de Bondsrepubliek te reizen, maar normaliseerde en verspreidde zij ook de gedachte dat de Oosterbuur een interessante toeristische bestemming was.

In de *Autokampioen* werd West-Duitsland voorzichtig onder de aandacht gebracht als toeristische bestemming. Zo plaatste de redactie een foto van de West-Duitse *Autobahn* op het voorblad van de *Autokampioen* van 12 juli 1952. Hoewel de bijbehorende tekst zich richtte op het veilig rijden, verspreidde het wel het idee dat West-Duitsland een potentieel vakantie-land was: “Wat er aan een auto mankeert blijkt soms hier te lande niet, maar komt onaangenaam-duidelijk aan de dag, als u de wagen op uw vacantiereis extra op de proef stelt!”²⁶³

In september 1955 publiceerde de redactie voor het eerst een foto van een West-Duitse toeristische bestemming op de voorpagina. Op de foto stond een gezicht op het kleine dorpje Zell, in het Moezeldal.²⁶⁴ In het bijbehorende artikel werden lezers die naar de

²⁵⁹ “VVV-directeur op Texel zwicht voor Duitsers,” *Het Parool* 30-06-1956, 1, <https://resolver.kb.nl/resolve?urn=ABCDDD:010830489:mpeg21:a0171>.

²⁶⁰ Wielenga, *Partner uit noodzaak*, 363-364.

²⁶¹ Zie blz. 54-55.

²⁶² ANWB, *Reiswijzer voor West-Duitsland, ten dienste van Automobilisten, motorwielrijders en wielrijders* (eerste druk, 1952), 256 pagina's; *Ibid.*, (tweede druk, 1953), 320 pagina's; *Ibid.*, (derde druk, 1954), 320 pagina's; *Ibid.*, (vierde druk, 1956), 423 pagina's.

²⁶³ “Dit zijn de “Reichsautobahnen” (voorblad),” *Autokampioen* 44, no. 28, 12 juli 1952, 1061.

²⁶⁴ “In het Moezeldal (bij Zell), (voorblad),” *Autokampioen* 47, no. 38, 17 september 1955, 1663.

autotentoonstelling in Frankfurt gingen aangemoedigd een omweg te maken om verschillende bezienswaardigheden te zien, waaronder het Eifelgebied, de Rijnvallei, Heidelberg en het Zwarte Woud.²⁶⁵ Door West-Duitsland voorzichtig als toeristische bestemming op de kaart te zetten droeg de ANWB bij aan het normaliseren van de toeristische interacties tussen Nederland en de Bondsrepubliek.

²⁶⁵ “Gaat U naar de Autotentoonstelling in Frankfurt?,” *Autokampioen* 47, no 38, 17 september 1955, 1664-1665.

Conclusie

Het Duitse toerisme naar Nederland heeft in de naoorlogse jaren een grote ontwikkeling doorgemaakt. Waar Duits toerisme naar Nederland direct na de oorlog nog onbespreekbaar leek te zijn, was het anno 1956 een vanzelfsprekendheid geworden. Waar de Nederlandse overheid en pers de snel stijgende aantallen Duitse toeristen in de jaren daarvoor nog met argusogen in de gaten hield, berichtten de Nederlandse dagbladen in 1956 op neutrale toon over deze grootste groep buitenlandse toeristen. Zeer incidenteel deden zich nog kleine conflicten voor. Met name Dodenherdenking en Bevrijdingsdag bleven, ook na 1956, dagen waarbij Duits toerisme eenvoudig een gevoelige snaar kon raken. Zowel de Nederlandse als de Duitse zijde probeerden te voorkomen deze spanningen te laten escaleren. Zo deelden Duitse grenskantoren op 4 en 5 mei 1960 pamfletten uit aan Duitsers die Nederland inreden, die volgens het *Algemeen Handelsblad* het volgende advies bevatten:

“Na een uiteenzetting, over het tijdstip der algemene dodenherdenking, de twee minuten stilte (voorafgegaan door klokgelui en het ontsteken van de straatverlichting e.d.) adviseert de douane in het pamflet: “Het verdient aanbeveling dat Duitse reizigers zich van elke deelname aan de bovengenoemde bijeenkomsten onthouden en ook bij optochten en zo voorts weg blijven. Het reisplan ware zodanig in te richten, dat het doel van de reis op 4 mei voor 17.30 wordt bereikt, terwijl het bezoeken van openbare gelegenheden 's avonds vermeden dient te worden.”²⁶⁶

Ondanks dergelijke blijvende gevoeligheid heb ik in deze scriptie aangetoond dat na de Tweede Wereldoorlog een proces van normalisatie van de West-Duits-Nederlandse toeristische betrekkingen plaatsvond. Gedurende dit proces maakten verschillende actoren en groepen constant een pragmatische afweging tussen sentimenten en mogelijke wraakgevoelens enerzijds en de opbrengsten en het verbeteren van de Nederlands-Duitse relatie anderzijds.

Vanuit hun eigen standpunt of overtuiging kende elke actor een eigen betekenis of waardeoordeel toe aan de komst van Duitse toeristen. Zo lagen de standpunten van de verschillende Nederlandse ministeries over de visumafschaffing voor Duitsers ver uit elkaar. Het uitgewerkte overheidsbeleid bleek uiteindelijk gericht op een stapsgewijze maar zekere uitbreiding van de aantallen Duitse toeristen. Horecabedrijven waren, vanwege hun economisch belang bij een groot toeristenbezoek, positief over de komst van Duitse toeristen en drong herhaaldelijk bij de Nederlandse overheid om de visumverplichting voor Duitsers af te schaffen.

²⁶⁶ “Voor 4 en 5 mei: Duitsers worden aan grens gewaarschuwd,” *Algemeen Handelsblad* 30-04-1960, 7, <https://resolver.kb.nl/resolve?urn=KBNRC01:000039661:mpeg21:a0098>.

Desalniettemin leken ook personen binnen horecabedrijven zich over hun gevoelde sentimenten heen te moeten zetten. Hoewel het economisch argument logischerwijs ook voor de ANVV een belangrijk argument zou zijn geweest om het Duits toerisme te bevorderen, stelde zij zich een stuk terughoudender op door niet te pleiten voor bredere mogelijkheden voor Duits toerisme. Bij het NJHC was juist het ideële doel van het toerisme de reden om toeristen uit West-Duitsland te verwelkomen. Dit moest leiden tot meer wederzijds begrip en een duurzame vrede. Ondanks haar vooruitstrevende karakter leek het NJHC-bestuur zich enkele keren over haar eigen sentimenten heen te moeten zetten.

Verder was de Nederlandse pers gefixeerd op de gedragingen van Duitse toeristen. In de berichtgeving leek zij voornamelijk te benadrukken hoe ‘anders’ Duitse toeristen waren en refereerde zij middels de woordkeuze aan het oorlogsverleden om Duitse toeristen in een kwaad daglicht te zetten. Voor een groot deel bestond de negatieve berichtgeving uit stukken over individuele misdragingen van Duitse toeristen. De keuze om deze stukken te publiceren en het gebrek aan een substantieel positief tegengeluid leidde echter tot het veralgemeniseren van deze percepties voor alle of grote delen van de Duitse toeristen. Na de diplomatieke rel omtrent de *Deutsche nicht erwünscht*-actie en de daarop volgende Duitse zelfreflectie matigde de Nederlandse pers echter in haar oordeel over Duitse toeristen, en berichtte zij vrijwel uitsluitend op zakelijke wijze over de grote aantallen Duitse toeristen.

In de periode 1945-1956 was de oorlogsherinnering nog bijzonder vers en bediscussieerden verschillende actoren de mogelijkheden voor het mogelijk maken of intensiveren van Duits toerisme. Door mij te richten op deze periode biedt deze scriptie waardevolle inzichten in de Nederlandse verwerking van het oorlogsverleden en de invloed die de oorlogsherinnering had op zowel de betrekkingen tussen Nederland en West-Duitsland als de beeldvorming van Duitsers. Deze inzichten vormen een nuttige verdieping van de bestaande literatuur over de Nederlands-Duitse betrekkingen. In de bestaande literatuur zijn immers vrijwel uitsluitend de economische en diplomatieke banden onderzocht, waaruit geconcludeerd wordt dat de Nederlandse overheid en het bedrijfsleven – ondanks emotionele bezwaren van zowel politici als publiek – de pragmatische calculatie maakte om diplomatieke en economische relaties met West-Duitsland snel te normaliseren. Dit geeft echter onvoldoende inzicht in de verwerking van de oorlog en de invloed die de oorlogsherinnering had op de beeldvorming van Duitsers, omdat hiervoor slechts een klein aantal Nederlandse vertegenwoordigers in contact hoefde te staan met Duitsers. De bezoekende Duitse toeristen kwamen in Nederland echter in aanraking met grote delen van de samenleving, en hun aanwezigheid en gedrag in Nederland waren onderwerpen van een brede maatschappelijke discussie in kranten. De inzichten uit deze

scriptie leidde daarmee tot een breder begrip van de omgang met Duitsers na de Tweede Wereldoorlog.

Ook de inzichten in de manieren waarop Nederlanders uiting gaven aan hun ressentimenten jegens Duitse toeristen vormt een toevoeging op de bestaande literatuur. Waar Wielenga in *Partner uit noodzaak* uitgebreid enkele aspecten van conflicten omtrent het Nederlands-Duits toerisme uitlicht, ontbreekt een analyse van een onderliggend beleid en opinies over een langere periode. Hij behandelt het Duits toerisme slechts wanneer de grote aantallen Duitse toeristen vanaf 1952 tot conflicten leiden, terwijl ik in deze scriptie onderzocht heb hoe verschillende actoren in het beleid dat ze maakten – of het beleid dat ze bediscussieerden – betekenissen toekenden aan het Duits toerisme. Hierdoor verschaft deze scriptie meer inzicht in de beeldvorming van Duitse toeristen, de afweging van verschillende belangen in de discussie omtrent het Duits toerisme en het verzet tegen de komst van Duitse toeristen.

Daarnaast voegt mijn analyse van de *Deutsche nicht erwünscht*-actie nog enkele inzichten toe aan het onderzoek van Wielenga. Zo heb ik in mijn scriptie tevens de Nederlandse reacties op de door West-Duitsland genomen maatregelen geanalyseerd. Hieruit bleek dat de Nederlandse samenleving het Duitse zelfopgelegde mijdingsinitiatief rond 4 en 5 mei 1955 algemeen waardeerde. Alleen vanuit horecabedrijven kwam het kritische geluid dat de periode van het vermijden van Nederland te lang besloeg, maar ook deze kringen erkenden de reden achter het afzien van Duitse toeristenreizen naar Nederland rondom deze dagen. Tenslotte eindigt Wielenga's analyse van het conflict met de diplomatieke inspanningen van beide zijden om nieuwe spanningen in 1955 te voorkomen, maar gaat hij niet in op de normalisatie van de toeristische betrekkingen. Door te analyseren op welke manieren de Nederlandse pers in 1956 over Duitse toeristen berichtte heb ik kunnen concluderen dat de toeristische relatie tussen Nederland en West-Duitsland ontspande, en 'de Duitse toerist' door brede lagen van de samenleving steeds meer gezien werd als een buitenlandse toerist zoals alle anderen.

De inzichten uit de bundel *The Host Gaze in Global Tourism* hebben mij in dit onderzoek geholpen de manieren waarop de percepties van de Duitse toeristen door de *host society* te conceptualiseren. Door een fixatie op het abnormale – ingegeven door distantie tussen nationale culturen – leidt de *host gaze* tot het benadrukken van verschil. Door dit inzicht – en het inzicht uit Pickerings *Stereotyping* dat stereotyperingen toegepast worden om geconstrueerde verschillen natuurlijk te doen lijken – kon ik concluderen dat ook korte artikelen over misdragingen van enkele Duitse toeristen leidde tot het verstevigen van het idee van 'de Duitser' als 'de ander'. Ook de inzichten met betrekking tot Othering door taalgebruik uit Saids

Orientalism – door het generaliseren van een ‘wij’ tegenover een ‘zij’ – hebben bijgedragen aan het verdiepen van mijn analyse van het bronnenmateriaal. Door de inzichten van deze literatuur heb ik kunnen concluderen dat het dominante woordgebruik en narratief voor het omschrijven van Duitse toeristen bijdroeg aan het creëren of vergroten van de gevoelde distantie tussen (delen van) de Nederlandse samenleving en de bezoekende Duitse toeristen.

Tenslotte biedt deze scriptie enkele aanknopingspunten voor waardevol vervolgonderzoek. Allereerst kan een soortgelijk onderzoek naar andere landen die door Duitsland bezet zijn in de Tweede Wereldoorlog meer inzichten verschaffen in de verwerking van het oorlogsverleden. Onderzoeken naar meerdere verschillende landen en toeristische verbindingen tussen Duitsland en het betreffende land kunnen leiden tot meer algemene conclusies over de invloed van de Tweede Wereldoorlog in de naoorlogse toeristische ontwikkeling. Tevens kan een vergelijking met andere contexten ook leiden tot meer inzichten in de Nederlandse casus. Dan pas kan geconcludeerd worden in hoeverre de casus van Nederland en Duitsland exemplarisch is, of dat er factoren in de Nederlands-West-Duitse relatie waren die niet bij andere landen van toepassing waren.

Een andere mogelijkheid voor vervolgonderzoek is een onderzoek naar de manieren waarop Nederlanders die naar West-Duitsland reisden reflecteerden op het oorlogsverleden en hoe zij aan deze reis een extra betekenislaag toekenden. Hiervoor zou een uitgebreid onderzoek aan de hand van reisgegevens en reisdagboeken van Nederlanders verricht moeten worden.

In deze scriptie heb ik onderzocht op welke manieren verschillende actoren vanwege het oorlogsverleden het Duitse toerisme een extra betekenislaag toekenden. Omgekeerd zou ook de invloed van het Duitse toerisme – en de daarover gevoerde discussie – op de Nederlandse perceptie van het oorlogsverleden waardevolle inzichten op kunnen leveren. Het debat over de komst van Duitse toeristen zorgde immers voor het actualiseren en tastbaarder maken van het oorlogsverleden. De manieren waarop verschillende actoren betekenis toekenden aan het Duits toerisme kan de Nederlandse oorlogsherinnering beïnvloed hebben. Op welke manier het Duits toerisme de oorlogsherinnering geconstrueerd heeft dient echter uitgebreider onderzocht te worden.

Bibliografie

Primaire bronnen

Archieven

ANWB Bedrijfsarchief. Wassenaarseweg 220, Den Haag. Toegang en inzage stukken op afspraak via bedrijfsarchief@anwb.nl.

Internationaal Instituut voor Sociale Geschiedenis (IISG), Amsterdam.

Archief Nederlandse Jeugdherberg Centrale.

Notulen van het Bestuur. Inv.nr. 6: 1938-15 maart 1941, 23 juni 1945-1946.

Notulen van het Bestuur. Inv.nr. 7: 1947-1950.

Notulen van de Raad van Toezicht en Advies (RUTENA). Inv.nr. 2: 1945-1959.

Archief Nederlandse Vredesraad.

Collectienummer ARCH00998. <http://hdl.handle.net/10622/ARCH00998>.

NIBG (Perscollectie).

Plaatsingsnr. BG C23/736, “Mei-invasie 1952.” Spotprent Opland in *de Groene Amsterdammer*, 10 mei 1952. <https://hdl.handle.net/10622/94204450-3B91-470D-9557-DB65C265AD4C>.

Plaatsingsnr. BG B19/534, “2 fotos van bordje op hotel aan de vooravond van Dodenherdenking. Tekst 'Deutsche nicht erwünscht'.” Foto Ben van Meerendonk, gepubliceerd 3 mei 1954. <https://hdl.handle.net/10622/239B62DC-E181-4FF3-90CD-C4FDB415AB66>.

Nationaal Archief (NA), Den Haag.

Algemene Nederlandse Vereniging voor Vreemdelingenverkeer (ANVV). Archiefinv. 2.19.029.

Inv.nr. 119: Vertegenwoordigers, algemeen incl. geallieerde militairen 1934-1935 1938-1939 1948-1951.

DNB Kantoor Deviezenvergunningen, 1945-1968. Archiefinv. 2.25.73.04.

Inv. nr. 28167: Stukken betreffende diverse aangelegenheden met betrekking tot Duitsland 1943 – 1965.

Ministerie van Buitenlandse Zaken: Code-archief 1945-1954. Archiefinv. 2.05.117.

Inv.nr. 8848: Visumplicht; correspondentie over reacties van verschillende zijden op de visumplicht, 1947 – 1954.

Inv.nr. 8849: Collectieve visa; correspondentie over: - toerisme naar West Duitsland; - afgifte collectieve lijsten voor toelating in West Duitsland; - het reizen in groepsverband naar West Duitsland; - verlening van collectieve visa aan Duitsers reizende op collectieve paspoorten; - collectieve visa algemeen, 1950 – 1952.

Inv. nr. 8852: Afschaffing visa; correspondentie over:- afschaffing visa voor in Duitsland gevestigde buitenlanders;- afschaffing pasvisa Duitsland;- visumregeling West Duitsland;- visumplicht West Duitsland - West Europa;- overleg tussen de OEEC-landen over de afschaffing van de visumplicht;- vereenvoudigde grensformaliteiten;- afschaffing visa en paspoortplicht;- elfde vergadering Politieke Commissie Benelux, 1951 – 1954.

Inv.nr. 12965: Werkzaamheden van de Coördinatie-Commissie voor Culturele Betrekkingen met Duitsland (CCCD), opgericht in Den Haag op 8 juni 1948, 1947 – 1954.

Inv.nr. 13143: Nederland; plakkatenactie op 5 mei tegen Duitse toeristen, 1954.
Nederlands Bureau voor Buitenlandse Studentenbetrekkingen (NBBS). Archiefinv. 2.19.068.
Inv.nr. 10: Jaarverslagen met begrotingen, accountantsrapporten, reisverslagen
correspondentie en bijlagen, 1949-1952.

Staten-Generaal digitaal. <https://statengeneraaldigitaal.nl>.

Handelingen der Staten-Generaal, 1946-1947. Kamerstukken. Kamerstuknummer 383, ondernummer 1: “Memorandum van de Nederl. Reg. nopens het door de geallieerde mogendh. ten aanzien van Duitschland te voeren beleid.” Minister Stikker (Buitenlandse Zaken) aan Tweede Kamer, 14 januari 1947.

Handelingen der Staten-Generaal, 1948-1949. Kamerstukken. Kamerstuknummer 1306, ondernummer 1: “Nota stand van zaken met betrekking tot het Duitse vraagstuk.” Minister Stikker (Buitenlandse Zaken) aan Tweede Kamer, 19 juli 1949.

Statistieken

Centraal Bureau voor de Statistiek.

“Statistiek van het Vreemdelingenverkeer, Zomerseizoen 1946.” Den Haag: Rijksuitgeverij, 1947.

“Statistiek vreemdelingenverkeer.” Utrecht: Uitgeversmaatschappij W. De Haan N.V.

“1952.” Uitgegeven 1953.

“1953.” Uitgegeven 1954.

“1954.” Uitgegeven 1955.

“1955.” Uitgegeven 1956.

“1956.” Uitgegeven 1957.

Nederlands Instituut voor de Publieke Opinie en het Marktonderzoek (NIPO). *Zo zijn wij. De eerste vijftig jaar NIPO-onderzoek*. Amsterdam/Brussel: Agon Elsevier, 1970.

Polls Archief - Baschwitz Instituut. *Publicaties opinie onderzoek in Nederland 1946-1985*.

Universiteit van Amsterdam, 2005. Geraadpleegd via DANS EASY.

<https://doi.org/10.17026/dans-xkc-jy2t>. Laatst geraadpleegd op 07-06-2019.

NIPO-berichten 1946 – 1956.

Rijksdienst voor het Nationale Plan. *Onderzoek naar de vacatiebesteding buiten de woonplaats in 1947*. 1949.

Tijdschriften

Autokampioen. Jaargangen 37 (1945) – 48 (1956). Geraadpleegd in Bedrijfsarchief ANWB.

Kampioen. Ledenblad ANWB. Jaargangen 60 (1945) - 71 (1956). Geraadpleegd via Google Books. https://books.google.com/books/serial/VZt1-r3becQC?rview=1&source=gbs_navlinks_s.

Laatst geraadpleegd op 07-06-2019.

Toeristenkampioen. Jaargangen 9 (1946) – 20 (1956). Geraadpleegd in Bedrijfsarchief ANWB.

Krantenartikelen

- “Geen service, geen Zwitsers.” *Trouw* 28-08-1946, 2.
<https://resolver.kb.nl/resolve?urn=ABCDDD:010936781:mpeg21:a0041>.
- “Grensverkeer met bezet gebied.” *Algemeen Handelsblad* 28-12-1946, 4.
<https://resolver.kb.nl/resolve?urn=KBNRC01:000045874:mpeg21:a0043>.
- “Met vakantie naar het vaderland.” *Trouw* 21-05-1947, 2.
<https://resolver.kb.nl/resolve?urn=ABCDDD:010871070:mpeg21:a0038>.
- “Vijftig Nederlandse kinderen, die in Duitsland wonen, zijn voor een vakantie van drie weken in Limburgse gezinnen opgenomen.” *de Volkskrant* 22-05-1947, 3.
<https://resolver.kb.nl/resolve?urn=ABCDDD:010936272:mpeg21:a0095>.
- “Nederlandse kinderen uit Duitsland met vakantie naar Limburg.” *Het Parool* 17-07-1947, 2.
<https://resolver.kb.nl/resolve?urn=ABCDDD:010835151:mpeg21:a0097>.
- “Re-education.” *Trouw* 06-10-1948, 1.
<https://resolver.kb.nl/resolve?urn=ABCDDD:010824124:mpeg21:a0001>.
- “Kinderen keerden naar Duitsland terug.” *Limburgsch dagblad* 14-06-1947, 2.
<https://resolver.kb.nl/resolve?urn=ddd:010415439:mpeg21:a0067>.
- “Reisdeviezen W.-Duitsland.” *De Telegraaf* 07-06-1950, 2.
<https://resolver.kb.nl/resolve?urn=ddd:110584905:mpeg21:a0082>.
- “Vroeg begin van toeristenseizoen: Duitsers niet erg gewild om geringe verteringen.” *De Telegraaf* 08-05-1951, 1. <https://resolver.kb.nl/resolve?urn=ddd:110585345:mpeg21:a0205>.
- “Advies aan Duitsers: Weest bescheiden in Nederland.” *Trouw* 13-05-1952, 1.
<https://resolver.kb.nl/resolve?urn=ABCDDD:010821095:mpeg21:a0047>.
- “Hotelbedrijf wil Duitse toeristen trekken.” *De Telegraaf* 31-05-1951, 3.
<https://resolver.kb.nl/resolve?urn=ddd:110585365:mpeg21:a0270>.
- “Horeca pleit voor Duits toerisme.” *De Volkskrant* 31-05-1951, 1.
<https://resolver.kb.nl/resolve?urn=ABCDDD:010867532:mpeg21:a0003>.
- “Bevordering gevraagd van Duits toerisme.” *Limburgsch dagblad* 31-05-1951, 5.
<https://resolver.kb.nl/resolve?urn=ddd:011026933:mpeg21:a0101>
- Uit andere bladen: Zijn Duitse toeristen welkom?.” *Leeuwarder Courant*, 21-06-1951, 5.
<https://resolver.kb.nl/resolve?urn=ddd:010612989:mpeg21:a0131>.
- “Komst der Duitsers is gewenst.” *Leeuwarder Courant* 17-11-1951, 7.
<https://resolver.kb.nl/resolve?urn=ddd:010613117:mpeg21:a0148>.
- “Ondanks alles geen slecht toeristenseizoen! Bezoek van buitenlanders aan Limburg is in 1951 sterk gestegen; In de toekomst vooral propaganda in België en West-Duitsland.” *Limburgsch Dagblad* 01-12-1951, 2.
<https://resolver.kb.nl/resolve?urn=ddd:010417547:mpeg21:a0093>.
- “Gedraagt U bescheiden.” *De Telegraaf* 13-05-1952, 1.
<https://resolver.kb.nl/resolve?urn=ddd:110585503:mpeg21:a0078>.
- “Advies aan Duitsers: Weest bescheiden in Nederland.” *Trouw* 13-05-1952, 1.
<https://resolver.kb.nl/resolve?urn=ABCDDD:010821095:mpeg21:a0047>.
- “De mensen(?)” *Het Parool* 24-05-1952, 2.
<https://resolver.kb.nl/resolve?urn=ABCDDD:010830275:mpeg21:a0147>.
- “Duitsers.” *Het Parool* 30-05-1952, 9.
<https://resolver.kb.nl/resolve?urn=ABCDDD:010830280:mpeg21:a0234>.
- “En ten slotte.” *Algemeen Handelsblad* 23-06-1952, 14.
<https://resolver.kb.nl/resolve?urn=KBNRC01:000088438:mpeg21:a0030>.
- “Cultureel contact tussen Twente en Munsterland.” *Het Parool* 19-12-1952, 7.
<https://resolver.kb.nl/resolve?urn=ABCDDD:010829480:mpeg21:a0138>.

- “Duitse toeristen: Afschaffing visum voor Nederland gevraagd.” *De Tijd* 21-04-1953, 1. <https://resolver.kb.nl/resolve?urn=ddd:011199506:mpeg21:a0009>.
- “Duitse toerist betrapt bij poging tot oplichting.” *Het Parool* 20-08-1953, 1. <https://resolver.kb.nl/resolve?urn=ABCDDD:010829205:mpeg21:a0073>.
- “Dader wordt uitgeleid. Ook Duitse “pas”-munt in automaten.” *De Volkskrant* 21-08-1953, 3. <https://resolver.kb.nl/resolve?urn=ABCDDD:010844186:mpeg21:a0094>.
- “VVV’s Waddeneilanden bespreken hun belangen. Meninge verdeeld over de vraag of Duits toerisme moet bevorderd.” *Friese koerier* 28-10-1953, 3. <https://resolver.kb.nl/resolve?urn=ddd:010734848:mpeg21:a0071>.
- “Conclusie van Wadden-conferentie: De Duitsers moeten komen in groten getale.” *De Volkskrant* 29-10-1953, 7. <https://resolver.kb.nl/resolve?urn=ABCDDD:010844437:mpeg21:a0194>.
- “Op de Wadden-eilanden voor Duitse toerist geen bewondering.” *De Telegraaf* 29-10-1953, 7. <https://resolver.kb.nl/resolve?urn=ddd:110586664:mpeg21:a0245>.
- “Actie tegen Duitse toeristen.” *De Telegraaf* 03-05-1954, 1. <https://resolver.kb.nl/resolve?urn=ddd:110586083:mpeg21:a0058>.
- “Nicht erwünscht.” *Trouw* 03-05-1954, 1. <https://resolver.kb.nl/resolve?urn=ABCDDD:010818680:mpeg21:a0010>.
- “C.D.U. adviseert landgenoten: “Duitser in buitenland moet meer tact tonen”. Gezonde reactie op toeristen-incident.” *De Volkskrant* 04-06-1954, 7. <https://resolver.kb.nl/resolve?urn=ABCDDD:010843761:mpeg21:a0159>.
- “Dr. Drees acht het herleven van oude gevoelens verklaarbaar.” *Trouw* 05-06-1954, 1, 3. <https://resolver.kb.nl/resolve?urn=ABCDDD:010818605:mpeg21:a0008>.
- “Bondsdag onderzoekt wangedrag Duitse toeristen: Regering overweegt maatregelen.” *De Volkskrant* 14-07-1954, 1. <https://resolver.kb.nl/resolve?urn=ABCDDD:010843809:mpeg21:a0011>.
- “Gulden regels voor Duitse toeristen.” *Trouw* 15-12-1954, 3. <https://resolver.kb.nl/resolve?urn=ABCDDD:010818878:mpeg21:a0131>.
- “Toeristenbezoek was minder dan in 1954.” *Friese Koerier* 12-04-1955, 2. <https://resolver.kb.nl/resolve?urn=ddd:010686907:mpeg21:a0026>.
- “Reactie op viering Bevrijding: Duitse annuleringen betreurd door ANVV en Horecaf.” *De Volkskrant* 23-04-1955, 5. <https://resolver.kb.nl/resolve?urn=ABCDDD:010843577:mpeg21:a0157>.
- “Advies aan Duitsers: Bezoek Nederland niet begin Mei.” *Trouw* 24-03-1955, 1. <https://resolver.kb.nl/resolve?urn=ABCDDD:010817126:mpeg21:a0005>.
- “Vrijmoedig commentaar.” *De Tijd* 27-04-1955, 3. <https://resolver.kb.nl/resolve?urn=ddd:011203384:mpeg21:a0102>.
- “Voorjaar 1955 tegenvaller: Minder Duitse toeristen. Voorjaar 1956 meevaller?.” *De Telegraaf* 29-09-1955, 3. <https://resolver.kb.nl/resolve?urn=ddd:110586003:mpeg21:a0188>.
- “Weer 9% meer toeristen in Nederland.” *Het vrije volk* 29-12-1955, 5. <https://resolver.kb.nl/resolve?urn=ddd:010952400:mpeg21:a0170>.
- “Eerste bollenzondag koud en minder druk: Keukenhof trekt 35.000 bezoekers.” *De Tijd* 30-04-1956, 1. <https://resolver.kb.nl/resolve?urn=ddd:011207974:mpeg21:a0010>.
- “Pasen bij de kachel: Toeristenverblijven vrij goed bezet, maar dagjesmensen bleven thuis.” *Het Parool* 03-04-1956, 1. <https://resolver.kb.nl/resolve?urn=ABCDDD:010830413:mpeg21:a0141>.
- “VVV-directeur op Texel zwicht voor Duitsers.” *Het Parool* 30-06-1956, 1. <https://resolver.kb.nl/resolve?urn=ABCDDD:010830489:mpeg21:a0171>.
- “Duitsers maakten Zandvoorts seizoen goed.” *Algemeen Handelsblad* 06-09-1956, 2. <https://resolver.kb.nl/resolve?urn=KBNRC01:000049601:mpeg21:a0033>.

“Voor 4 en 5 mei: Duitsers worden aan grens gewaarschuwd.” *Algemeen Handelsblad* 30-04-1960, 7.

<https://resolver.kb.nl/resolve?urn=KBNRC01:000039661:mpeg21:a0098>.

Gedrukte bronnen

ANWB, Reiswijzers voor het buitenland. Deel XIII: “Reiswijzer voor West-Duitsland, ten dienste van Automobilisten, motorwielrijders en wielrijders.” Eerste druk, 1952; Tweede druk, 1953; Derde druk, 1954; Vierde druk, 1956.

Vereeniging tot bevordering van het vreemdelingenverkeer “Amsterdam”. *Vijftig jaar vreemdelingenverkeer 1902-1952*. Amsterdam: Van Munster’s Drukkerijen, 1952.

“Vijandbeeld in Nederland: Eindverslag van een onderzoek naar het vijandbeeld in de publieke opinie,” 1981. Studiecentrum voor Vredesvraagstukken, Projectgroep ‘Vijandsbeeld’. Katholieke Universiteit Nijmegen.

Websites

“Boon, Hendrik Nicolaas (1911-1991).” Huygens ING. Laatst geraadpleegd op 07-06-2019. <http://resources.huygens.knaw.nl/bwn1880-2000/lemmata/bwn4/boon>.

“Drs. M. (Max) Kohnstamm.” Europa Nu. Laatst geraadpleegd op 07-06-2019.

https://www.europa-nu.nl/id/vijqfw53livm/m_max_kohnstamm.

“Geschiedenis van de Nederlandse Spoorwegen.” Historiek. Laatst geraadpleegd op 07-06-2019. <https://historiek.net/geschiedenis-van-de-nederlandse-spoorwegen/5446/>.

“Nederlandse Vredesraad (NVR).” Nationaal Veiligheidsarchief. Laatst geraadpleegd op 08-06-2019. <http://www.inlichtingendiensten.nl/groepen/nvr>.

“Over NS / Geschiedenis / Oorlog en Fusie.” Nederlandse Spoorwegen. Laatst geraadpleegd op 07-06-2019. <https://www.ns.nl/over-ns/wie-zijn-wij/geschiedenis/oorlog-en-fusie.html>.

“Vaderland.” Dikke Van Dale, Van Dale online woordenboeken. Laatst geraadpleegd op 07-06-2019. <https://run.vandale.nl/zoeken/zoeken.do>.

“Waarom noem(d)en we Duitsers ‘moffen’?.” Historiek. Laatst geraadpleegd op 07-06-2019. <https://historiek.net/waarom-duitsers-moffen-scheldwoord/60818/>.

Secundaire literatuur

- Ankor, Jo en Wearing, Stephen. "Gaze, Encounter and Philosophies of Otherness." In *The Host Gaze in Global Tourism*, geredigeerd door Omar Moufakkir en Yvette Reisinger, 179-189. Wallingford: CABI, 2013.
- Blom, J.C.H. "Jaren van tucht en ascese. Enige beschouwingen over de stemming in herrijzend Nederland (1945-1950)." *BMGN: Low Countries Historical Review* 96, no. 2 (1981): 300-333.
- Boele, Hans. *Het 'andere' Duitsland: De Duitse Democratische Republiek 1945-1977*. Goes: Oosterbaan & Le Cointre, 1977.
- Bogaarts, Melchior D. "'Weg met de Moffen': De uitwijzing van Duitse ongewenste vreemdelingen uit Nederland na 1945." *BMGN: Low Countries Historical Review* 96, no. 2 (1981): 334-351.
- Bogaarts, Melchior D. "Ressentimenten en realiteitszin in Nederland 1945-1950." In *De Duitse buur: Visies uit Nederland, België en Denemarken 1945-1995*, geredigeerd door Friso Wielenga, 19-27. Den Haag: Clingendael, 1996.
- Confino, Alon. *Germany as a culture of remembrance: promises and limits of writing history*. Chapel Hill: University of North Carolina Press, 2006.
- Heijden, Chris van der. *Grijs verleden. Nederland en de Tweede Wereldoorlog*. Amsterdam: Uitgeverij Contact, 2001.
- Hilbert, Sandra. "'Zimmer frei'? Duits-Nederlandse vakantieontmoetingen." In *Zimmer Frei. Nederland-Duitsland na 1945*, geredigeerd door P. Rösgen en J. Baruch, 74-77. Amsterdam /Zwolle, Rijksmuseum/Waanders, 2001.
- Jobs, Richard Ivan. *Backpack Ambassadors: How Youth Travel integrated Europe*. Chicago: The University of Chicago Press, 2017.
- Lademacher, Horst. *Zwei ungleiche Nachbarn: Wege und Wandlungen der deutsch-niederländischen Beziehungen im 19. und 20. Jahrhundert*. Darmstadt: Wissenschaftliche Buchgesellschaft, 1990.
- Lak, Martijn. *Tot elkaar veroordeeld: De Nederlands-Duitse economische en politieke betrekkingen tussen 1945-1957*. Hilversum: Uitgeverij Verloren, 2015.
- Luimstra, Meine. "De Nederlandse Vredesraad 1949-1969. Een vredesbeweging in transmissieriem." *Jaarboek Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen* 1984 (1985): 80-107.
- Moore, Bob. "'Goed en fout' or 'grijs verleden'? Competing perspectives on the history of the Netherlands under German Occupation 1940-1945." *Dutch Crossing* 27, no. 2 (2003): 155-168.
- Moufakkir, Omar en Reisinger, Yvette, red. *The Host Gaze in Global Tourism*. Wallingford: CABI, 2013.
- Moufakkir, Omar en Reisinger, Yvette. "Introduction: Gazemaking: Le Regard – Do You Hear Me?." in *The Host Gaze in Global Tourism*, xi-xvi.
- Nieuwkerk, Matthijs van, Spaan, Henk en Biermann, Christoph, red. "1974: Zij waren beter." *Hard Gras* 39 (juni 2004).
- Pekelder, Jacco. "Nederlandse percepties van 'het andere Duitsland'." In *De Duitse buur. Visies uit Nederland, België en Denemarken 1945-1995*, geredigeerd door Friso Wielenga, 70-87. Den Haag: Clingendael, 1996.
- Pickering, Michael. *Stereotyping: The Politics of Representation*. Basingstoke/New York, Palgrave, 2001.
- Reijt, Maud van de. *Zestig jaar herrie om twee minuten stilte: Hoe wij steeds meer doden gingen herdenken*. Amsterdam: Uitgeverij Bert Bakker, 2010.

- Reisinger, Yvette, Kozak, Metin en Visser, Esmé. “Turkish Host Gaze at Russian Tourists: a Cultural Perspective.” In *The Host Gaze in Global Tourism*, geredigeerd door Omar Moufakkir en Yvette Reisinger, 47-66. Wallingford: CABI, 2013.
- Ribbens, Kees. *Een eigentijds verleden: alledaagse historische cultuur in Nederland, 1945-2000*. Hilversum: Uitgeverij Verloren, 2002.
- Said, Edward W. *Orientalism*. Londen/Henley: Routledge & Kegan Paul Ltd., 1978.
- Tucker, Hazel en Akama, John. “Tourism as Postcolonialism.” In *The SAGE Handbook of Tourism Studies*, geredigeerd door Tazim Jamal en Mike Robinson, 504-521. Los Angeles: SAGE, 2009.
- Urry, John. *The Tourist Gaze: leisure and travel in contemporary societies*. Londen: SAGE, 1990.
- Urry, John en Larsen, Jonas. *The Tourist Gaze 3.0*. Londen: SAGE, 2011.
- Wagner, Julia. “German Tourists in Europe and Reminders of a Disturbing Past.” In *Reverberations of Nazi Violence in Germany and Beyond: Disturbing Pasts*, geredigeerd door Stephanie Bird, Mary Fulbrook, Julia Wagner en Christiane Wienand, 199-214. Londen: Bloomsbury Academic, 2016.
- Wemelsfelder, Jozias, *Het herstel van de Duits-Nederlandse economische betrekkingen na de Tweede Wereldoorlog*. Leiden: Stenfert Kroese, 1954.
- Wielenga, Friso. *West-Duitsland: partner uit noodzaak. Nederland en de Bondsrepubliek 1949-1955*. Utrecht: Het Spectrum, 1989.
- Wielenga, Friso. ““Vorwärtsdrängender Verstand und zögerndes Gemüt”: Deutschland aus niederländischer Sicht 1945-1955.” In *Tradition und neugestaltung: Zu Fragen des Wiederaufbaus in Deutschland und den Niederlanden in der frühen Nachkriegszeit*, geredigeerd door Horst Lademacher en Jac Bosmans, 251-276. Münster: Verlag Regensberg, 1991.
- Wielenga, Friso. *Van vijand tot bondgenoot. Nederland en Duitsland na 1945*. Amsterdam: Boom, 1999.
- Wijckmans, Ron. ““Woltt Ihr den totalen Fußball’. David tegen Goliath op het voetbalveld.” In *Zimmer Frei. Nederland-Duitsland na 1945*, geredigeerd door P. Rösgen en J. Baruch, 74-77. Amsterdam/Zwolle, Rijksmuseum/Waanders, 2001.